

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ»

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ «ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΕΝΕΡΓΕΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η προσφυγή ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων ως μέσο ελέγχου της κρατικής
δράσης για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και η σημασία των
ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό νομικό χώρο**

Ειρήνη Μπακογιάννη
του Ιωάννη

A.M. 1221M050

Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 2022

Τριμελής Επιτροπή:

Β. Καραγεώργου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Ν. Κανελλοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Φ. Παναγοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ειρήνη Μπακογιάννη, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Η εργασία που παραδίδω είναι αποτέλεσμα πρωτότυπης έρευνας και δεν χρησιμοποιεί πνευματική ιδιοκτησία τρίτων χωρίς αναφορές. Αναλαμβάνω όλες τις νομικές και διοικητικές συνέπειες σε περίπτωση που αποδειχθεί ότι η εργασία μου αποτελεί προϊόν λογοκλοπής ή προϊόν τρίτων.

20 Δεκεμβρίου 2022

Η δηλούσα

Ειρήνη Μπακογιάννη

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Abstract.....	5
Εισαγωγή	6
ΜΕΡΟΣ Α΄ Η υποχρέωση του κράτους να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή: Τα νομικά θεμέλια.....	9
1^ο Κεφάλαιο: Το διεθνές νομικό πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή	11
Α. Γενικές παρατηρήσεις	11
Β. Το συμβατικό πλαίσιο του ΟΗΕ	13
1) Η αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών	15
2) Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή	18
3) Το Πρωτόκολλο του Κιότο	21
4) Η Συμφωνία των Παρισίων	22
5) Η εφαρμογή και η αποτελεσματικότητα του πλαισίου	28
Γ. Διεθνές εθνικό δίκαιο: Η αρχή της μη πρόκλησης βλάβης	32
2^ο Κεφάλαιο: Η σύνδεση της κλιματικής αλλαγής με τα ανθρώπινα δικαιώματα	36
3^ο Κεφάλαιο: Το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η υποχρέωση μετριασμού.....	43
Α. Το πλαίσιο προστασίας των Ηνωμένων Εθνών	45
Β. Η Ευρωπαϊκή Συνθήκη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)	51
ΜΕΡΟΣ Β΄ Ο έλεγχος της κρατικής δράσης: Οι κλιματικές δίκες.....	54
4^ο Κεφάλαιο: Οι κλιματικές δίκες: εννοιολογικός προσδιορισμός και είδη	55
5^ο Κεφάλαιο: Παραδείγματα διαφορών	58
Συμπεράσματα.....	69
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	73

Περίληψη

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία πραγματεύεται την τάση της «κλιματικής δίκης» στον ευρωπαϊκό νομικό χώρο και τον τρόπο που αυτή διαμορφώνεται σε σχέση με τον έλεγχο της κρατικής δράσης για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής από τα εθνικά δικαστήρια. Προς τούτο τον σκοπό η εργασία χωρίζεται σε δυο επιμέρους μέρη. Στο πρώτο θα εξεταστεί το νομικό πλαίσιο που διέπει την κρατική δράση για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, ενώ στο δεύτερο θα επιχειρηθεί μια συνοπτική επισκόπηση των επιμέρους τύπων κλιματικών δικών που συναντώνται. Επιπλέον, θα γίνει μια ειδική μνεία σε τρεις θεμελιώδεις αποφάσεις με βάση τις οποίες θα αναδειχτεί το ζήτημα της αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής μέσα από την ένδικη προσφυγή ιδιωτών και ΜΚΟ. Καταληκτικά, στα συμπεράσματα της εργασίας θα πραγματοποιηθεί μια ανακεφαλαίωση των πιο σημαντικών πτυχών της εργασίας και θα συναχθούν ευρύτερα συμπεράσματα για το σύγχρονο, σημαίνον αλλά και πολυσχιδές φαινόμενο των νέων δικών, ήτοι των «κλιματικών» δικών.

Λέξεις – Κλειδιά: Κλιματική αλλαγή, «Κλιματική» δίκη, Ανθρώπινα Δικαιώματα, ΕΣΔΑ, Urgenda, Klimaatzaak, Notre Affaire à tous

Abstract

This master thesis deals with the phenomenon of 'climate litigation' in the European legal area and how it is shaped in relation to the control of state action to address climate change by national courts. To this end, the paper is divided into two sub-parts. The first sub-part is going to examine the legal framework governing state action to address climate change, while the second one, will attempt a brief overview of the individual types of climate litigation encountered. In addition, a specific reference will be made to three fundamental decisions on the basis of which the issue of addressing climate change through litigation by private individuals and NGOs will be highlighted. Finally, the conclusions of the paper will summarise the most important aspects of the work and draw broader conclusions on the contemporary, influential but also multifaceted phenomenon of new litigation, namely 'climate' litigation.

Keywords: Climate change, Climate litigation, Human Rights, ECHR, Urgenda, Klimaatzaak, Notre Affaire à tous

Εισαγωγή

Η κλιματική αλλαγή δεν αποτελεί πλέον μια μελλοντική συμφορά, μια μακρινή πρόκληση για την ανθρωπότητα, αλλά είναι κομμάτι της καθημερινότητάς μας. Ακραία καιρικά φαινόμενα, όπως πλημμύρες, παρατεταμένοι καύσωνες και ξηρασία, λαμβάνουν χώρα με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα. Ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών António Guterres χαρακτήρισε την Έκτη Έκθεση Αξιολόγησης (Sixth Assessment Report)¹ της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC) ως «κόκκινο συναγερμό για την ανθρωπότητα»,² ενώ ήδη από το Νοέμβριο του 2019 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κήρυξε «κλιματική έκτακτη ανάγκη».³

Σύμφωνα με τη Διακυβερνητική Επιτροπή για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC), κατά την περίοδο 2010-2019 οι συνολικές καθαρές ανθρωπογενείς εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου⁴ εξακολούθησαν να αυξάνονται, ενώ οι μέσες ετήσιες εκπομπές ήταν υψηλότερες από κάθε προηγούμενη δεκαετία.⁵ Παράλληλα, το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (UNEP) αναφέρει στην έκθεσή του για το 2021 (Emissions Gap Report 2021) ότι το «χάσμα» των εκπομπών παραμένει μεγάλο,⁶ ενώ η υπερθέρμανση του πλανήτη υπολογίζεται στο τέλος του αιώνα στους 2,7°C εάν όλες οι άνευ όρων δεσμεύσεις για το 2030 υλοποιηθούν πλήρως.⁷

Η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή απειλεί όχι μόνο τις συνθήκες διαβίωσης της παρούσας γενιάς αλλά και την υγεία και επιβίωση των μελλοντικών γενιών, και εν γένει τον πλανήτη. Είναι εμφανής η αναγκαιότητα λήψης μέτρων για την αντιμετώπισή της. Ωστόσο, παρά τις δεσμεύσεις που έχουν αναλάβει τα κράτη, φαίνεται ότι οι προσπάθειές τους πρέπει να ενταθούν προκειμένου η μέση θερμοκρασία του πλανήτη να μην ξεπεράσει τους 2°C, καθώς οι μέχρι τώρα δράσεις

¹ Διαθέσιμη σε <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>.

² 'IPCC Report: "Code Red" for Human Driven Global Heating, Warns UN Chief' <<https://news.un.org/en/story/2021/08/1097362>> τελευταία πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2022.

³ 'The European Parliament Declares Climate Emergency' <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/priorities/climate-change/20191121IPR67110/the-european-parliament-declares-climate-emergency>> τελευταία πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2022.

⁴ Εν προκειμένω, οι καθαρές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου αναφέρονται στις εκλύσεις των εν λόγω αερίων από ανθρωπογενείς πηγές, αφού πρώτα αφαιρεθεί η ποσότητα που δεσμεύεται από τους ανθρωπογενείς «απορροφητές άνθρακα» (sinks), βλ. IPCC, 'Summary for Policymakers' σε *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change*. (2022) σημ. 6 <<https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/>>.

⁵ ibid 10.

⁶ UNEP), *Emissions Gap Report 2021: The Heat Is On - A World of Climate Promises Not Yet Delivered* (2021) 23 <<https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2021>>.

⁷ ibid 24.

κρίνονται ανεπαρκείς. Γι' αυτό, στην Ευρώπη όπως και σε όλο τον κόσμο παρατηρείται ένα κύμα, μια έκρηξη «κλιματικών δικών».

Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων, η παρούσα εργασία επιδιώκει να εξετάσει την τάση της «κλιματικής δίκης» στον ευρωπαϊκό νομικό χώρο και πώς αυτή διαμορφώνεται ειδικότερα σε σχέση με τον έλεγχο της κρατικής δράσης για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής από τα εθνικά δικαστήρια. Αρχικά θα εξεταστεί το ερώτημα αν υπάρχει υποχρέωση του κράτους να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή με την έννοια να λάβει επαρκή μέτρα για τον περιορισμό των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Πού θεμελιώνεται η υποχρέωση αυτή; Τι ρόλο διαδραματίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και ποια η σχέση τους με την κλιματική αλλαγή; Στο πλαίσιο των κλιματικών δικών, ποιες νομικές βάσεις αξιοποιούνται και τι επιχειρήματα προβάλλονται τόσο από την πλευρά των διαδίκων όσο και από την πλευρά του δικαστηρίου στην απόφασή του;

Για την ανάπτυξη του θέματος, στο Μέρος Α' εξετάζεται το νομικό πλαίσιο που διέπει την κρατική δράση για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Αφενός, θα εξετασθούν οι υποχρεώσεις που απορρέουν για τα κράτη από το νομικό πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή, με έμφαση στη Συνθήκη των Παρισίων. Θα εξεταστεί επίσης και η αποτελεσματικότητα του πλαισίου, προκειμένου να γίνει κατανοητό γιατί όλο και περισσότεροι πολίτες προσφεύγουν στα εθνικά δικαστήρια. Θα εξεταστεί, στη συνέχεια, η σχέση της κλιματικής αλλαγής με τα ανθρώπινα δικαιώματα και κατόπιν, αν στο πλαίσιο του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δημιουργούνται υποχρεώσεις για την αντιμετώπιση και συγκεκριμένα τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής. Στο κομμάτι αυτό, η εργασία επικεντρώνεται μόνο στα ουσιαστικά δικαιώματα, όχι και στα διαδικαστικά. Για τη σύνδεση της κλιματικής αλλαγής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εξετάζεται το νομικό πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών, το οποίο φαίνεται να απαρτίζεται από νομικά εργαλεία ήπιου δικαίου, καθώς επίσης και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), της οποίας τα άρθρα 2 και 8 επικαλούνται συνηθέστερα οι ενάγοντες ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.

Στο Μέρος Β' γίνεται μία επισκόπηση των τύπων κλιματικών δικών που ανακύπτουν και στη συνέχεια γίνεται μελέτη τριών σημαντικών αποφάσεων του ευρωπαϊκού χώρου (*Urgenda Foundation v The State of the Netherlands*, *VZW Klimaatzaak v.*

Kingdom of Belgium, Notre Affaire à tous et al. v. France). Για την ανάλυσή τους δίνεται βαρύτητα στην επιχειρηματολογία των διαδίκων και στον συλλογισμό του δικαστηρίου. Πρόκειται για αγωγές που φέρνουν πολίτες ή/και ΜΚΟ ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων ζητώντας να διαταχθούν οι κυβερνήσεις να λάβουν επαρκή μέτρα την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η υποχρέωση του κράτους να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή: Τα νομικά θεμέλια

Η κλιματική αλλαγή είναι η μεταβολή του κλίματος της γης και αναφέρεται σε μακροπρόθεσμες αλλαγές στις θερμοκρασίες και στα καιρικά μοτίβα.⁸ Η κλιματική αλλαγή είναι ανθρωπογενής και δεν οφείλεται αποκλειστικά σε φυσικά αίτια. Η απελευθέρωση των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα από ανθρώπινες δραστηριότητες, κατά βάση από την καύση ορυκτών καυσίμων (π.χ. άνθρακας, πετρέλαιο, αέριο),⁹ εντείνουν το φυσικό φαινόμενο του θερμοκηπίου το οποίο φροντίζει για τη διατήρηση μιας μέσης θερμοκρασίας κατάλληλης για την επιβίωση των έμβιων όντων. Τα αέρια του θερμοκηπίου, λειτουργώντας σαν κάλυμμα γύρω από τη Γη, παγιδεύουν την ηλιακή ακτινοβολία, προκαλώντας άνοδο της θερμοκρασίας. Όσο υψηλότερες οι συγκεντρώσεις των αερίων, τόσο υψηλότερη θερμότητα παγιδεύεται, προκαλώντας άνοδο της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη. Τα αέρια του θερμοκηπίου, σε συνδυασμό με άλλες αιτίες και φυσικά φαινόμενα, αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοτροφοδοτούνται, δημιουργώντας πολλαπλές επιπτώσεις.¹⁰

Αυτό σημαίνει ότι η κλιματική αλλαγή δε συνεπάγεται μια απλή άνοδο της θερμοκρασίας. Η υπερθέρμανση του πλανήτη οδηγεί περαιτέρω σε ταχεία τήξη των πάγων, άνοδο της στάθμης της θάλασσας, ακραία καιρικά φαινόμενα και φυσικές καταστροφές, ξηρασία και ερημοποίηση των γεωργικών εκτάσεων, λειψυδρία, σε απώλεια της βιοποικιλότητας, σε αύξηση των προβλημάτων υγείας που οφείλονται στη ζέστη ή το κρύο, και, τελικώς, σε διεύρυνση των οικονομικών και κοινωνικών

---

⁸ Βαρβάρα Μπουκουβάλα, «Η ανάδειξη της κλιματικής δικαιοσύνης μέσω νομολογιακών παραδειγμάτων: Από την κλιματική ευθύνη του κράτους στη θεμελίωση αξιώσεων» ΤΝΠ QUALEX, ΠερΔικ, 1/2022 23 – 36, 23· ‘What is Climate Change?’ <<https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>>. Στη θεωρία ως κλίμα ορίζεται η «πολύτιμη, αδιάσπαστη ενότητα περιβαλλοντικών παραμέτρων, που διατηρεί την ομοιότητα του πλανήτη και αποτελείται από συνιστώσες, όπως η θερμοκρασία, οι άνεμοι, τα επίπεδα υγρασίας, η ηλιοφάνεια, η αλατότητα των υδάτων, τα μαγνητικά πεδία της γης, η βιοποικιλότητα κ.ά.», βλ. Κ.-Μ. Λούβη, «Η Συμφωνία των Παρισίων για το Κλίμα», ΔιΔικ 3/2019 406-414,406.

⁹ Σύμφωνα με τον ΟΗΕ, τα ορυκτά καύσιμα λογοδοτούν για πάνω από 75 τοις εκατό των παγκόσμιων εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και σχεδόν 90 τοις εκατό για τις συνολικές εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα (CO₂), έτσι σε ‘Climate Action – Causes and Effects of Climate Change’ <<https://www.un.org/en/climatechange/science/causes-effects-climate-change>>.

¹⁰ Μπουκουβάλα (σημ 8) 23.

ανισοτήτων και σε εξάπλωση της φτώχειας.¹¹ Η ανάγκη για λήψη μέτρων είναι εμφανής. Μάλιστα, τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιείται και ο όρος «κλιματική κρίση», προκειμένου να υπογραμμιστεί η αναγκαιότητα της λήψης άμεσων μέτρων για την καταπολέμηση της υπερθέρμανσης του πλανήτη.¹²

Σκοπός του παρόντος μέρους είναι να εξεταστεί το ερώτημα αν υπάρχει υποχρέωση για ένα κράτος να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή και πού αυτή θεμελιώνεται. Για τους σκοπούς της εργασίας, ως αντιμετώπιση νοείται η μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου σε ένα επίπεδο που να ανταποκρίνεται στα ευρήματα των πιο ενημερωμένων επιστημονικών ερευνών, με άλλα λόγια ο μετριασμός όπως προβλέπεται από το κλιματικό πλαίσιο (climate regime) του ΟΗΕ. Για να απαντηθεί αυτό το ερώτημα, αρχικά θα εξεταστεί το διεθνές νομικό πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή, με ιδιαίτερη έμφαση στη Συνθήκη των Παρισίων, που αποτελεί ένα από τα εμβληματικότερα κείμενα. Στη συνέχεια, ενόψει της αυξανόμενης και εντεινόμενης διασύνδεσης της κλιματικής αλλαγής με τα ανθρώπινα δικαιώματα κατά τα τελευταία χρόνια, θα εξεταστεί το περιεχόμενο αυτής της σχέσης και πώς αυτή έχει διαμορφωθεί. Έπειτα, η ανάλυση θα επικεντρωθεί στο διεθνές πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προκειμένου να εξεταστεί κατά πόσο απορρέει από αυτό η σχετική υποχρέωση μετριασμού.

---

¹¹ ‘Climate Action – Causes and Effects of Climate Change’ (σημ 9)· Μπουκουβάλα (σημ 8) 23.

¹² Μπουκουβάλα (σημ 8) 23.

1^ο Κεφάλαιο: Το διεθνές νομικό πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή

A. Γενικές παρατηρήσεις

Στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου, το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές περιβαλλοντικές προκλήσεις και παράλληλα, βασική απειλή για την παγκόσμια ατμόσφαιρα.¹³ Γενικότερα, η ατμόσφαιρα είναι ο μεγαλύτερος ενιαίος φυσικός πόρος της γης, παρουσιάζει ωστόσο περιορισμένη ικανότητα αφομοίωσης.¹⁴ Αυτό σημαίνει ότι η κατάλληλη διατήρηση και προστασία της είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της ζωής στη γη, για την ανθρώπινη υγεία και ευημερία, καθώς και για τα διάφορα φυσικά οικοσυστήματα.

Η ατμόσφαιρα συνιστά μία δυναμική, μεταβαλλόμενη μάζα αέρα που διέρχεται μέσα από τα εθνικά σύνορα.¹⁵ Για το νομικό χαρακτηρισμό της δεν φαίνεται να αναγνωρίζεται – για την ώρα – ένας συγκεκριμένος όρος, αν και οι απόψεις στη βιβλιογραφία συγκλίνουν υπέρ της άποψης ότι η προστασία της ατμόσφαιρας αποτελεί ζήτημα διεθνούς κοινού ενδιαφέροντος.¹⁶ Μάλιστα, κατά τους Birnie, Boyle και Redgwell είναι αναγκαία η διαμόρφωση μιας έννοιας που αναγνωρίζει την ενότητα της παγκόσμιας ατμόσφαιρας και το κοινό συμφέρον όλων των κρατών στην προστασία της.¹⁷

Ειδικότερα για το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, ήδη από το 1988, με το Ψήφισμα 43/53 για την «Προστασία του παγκόσμιου κλίματος για τις σημερινές και μελλοντικές γενιές της ανθρωπότητας», η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών είχε αναγνωρίσει ότι το φαινόμενο αποτελεί «κοινή έγνοια/μέριμνα της ανθρωπότητας» (*a common concern of mankind*).¹⁸ Στο προοίμιο της Σύμβασης Πλαισίου για την Κλιματική Αλλαγή (1992) αλλά και σε αυτό της Συμφωνίας των Παρισίων (2015), αναγνωρίζεται επίσης ότι η κλιματική αλλαγή αποτελεί «κοινή

---

¹³ Birnie, Boyle and Redgwell, *International Law and the Environment* (3η, Oxford University Press 2009) 336.

¹⁴ International Law Commission (ILC), 'First report on the protection of the atmosphere, by Mr. Shinya Murase, Special Rapporteur' (14 Φεβρουαρίου 2014) UN Doc A/CN.4/667, 272.

¹⁵ *ibid*· Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 338.

¹⁶ Για τη νομική κατάσταση της ατμόσφαιρας, βλ ενδεικτικά: International Law Commission, 'First report on the protection of the atmosphere, by Mr. Shinya Murase, Special Rapporteur' (14 February 2014) UN Doc A/CN.4/667· Patricia Birnie, Alan Boyle and Catherine Redgwell, *International Law and The Environment* (3η, Oxford University Press 2009).

¹⁷ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 338.

¹⁸ UN General Assembly, Protection of global climate for present and future generations of mankind: resolution 45/53 adopted by the General Assembly, 6 December 1988, A/RES/43/53.

έγνοια της ανθρωπότητας». Μπορεί το προοίμιο μιας διεθνούς συνθήκης να μην περιλαμβάνει νομικούς κανόνες, αλλά αποτελεί τμήμα του πεδίου αναφοράς της συνθήκης και κατ' επέκταση σημαντικό ερμηνευτικό εργαλείο.¹⁹ Έτσι, η αναγνώριση της κλιματικής αλλαγής ως ζητήματος κοινής έγνοιας δεν στερείται νομικής σημασίας.

Η έννοια «κοινή έγνοια της ανθρωπότητας» αναφέρεται σε ζητήματα που, αφενός, ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα και, αφετέρου, απαιτούν συλλογική δράση από όλα τα κράτη προκειμένου τα αντίστοιχα μέτρα προστασίας να έχουν αποτέλεσμα.²⁰ Η αναγνώριση αυτού του καθεστώτος έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι υποδεικνύεται το κοινό έννομο συμφέρον όλων των κρατών να προστατεύσουν την παγκόσμια ατμόσφαιρα, είτε πλήττονται άμεσα είτε όχι, και να επιβάλλουν κανόνες σχετικά με την προστασία της.²¹ Η υπερθέρμανση του πλανήτη δεν αποτελεί ένα απλό διασυνοριακό ζήτημα μεταξύ συνορευόντων κρατών, όπως είναι η διασυνοριακή ατμοσφαιρική ρύπανση, αλλά αποκτά οικουμενικές διαστάσεις. Από την άλλη, προβλήματα «κοινής ανησυχίας» φαίνεται ότι είναι σχεδόν εξ ορισμού όσα θα έχουν μακροχρόνιες δυσμενείς συνέπειες, δυνητικά καταστροφικές για τις μελλοντικές γενιές.²² Αναδεικνύεται με άλλα λόγια η διάσταση της διαγενεακής ισότητας, που εν προκειμένω χαρακτηρίζει έντονα το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής.

Δεδομένου ότι αντιμετωπίζεται ως διασυνοριακό περιβαλλοντικό πρόβλημα με χαρακτήρα παγκόσμιας ανησυχίας, η κλιματική αλλαγή ρυθμίζεται κατά βάση από διεθνείς πολυμερείς συνθήκες, ενώ η εφαρμογή του διεθνούς εθιμικού δικαίου είναι περιορισμένη.²³ Στη συνέχεια, θα εξεταστεί το διεθνές συμβατικό πλαίσιο που έχει δημιουργηθεί υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή και έπειτα το διεθνές εθιμικό δίκαιο προκειμένου να διαπιστωθεί αν θεμελιώνεται υποχρέωση για τα κράτη να μειώσουν τις εκπομπές τους.

---

¹⁹ Philippe Sands et al, *Principles of International Environmental Law* (Cambridge University Press 2018)108· βλ. και το ά.31 της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών.

²⁰ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 129· Dinah Shelton, 'Common Concern of Humanity' (2009) 39 *Environmental Law and Policy*, 83.

²¹ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 339.

²² Chelsea Bowling, Elizabeth Pierson and Stephanie Ratté, 'The Common Concern of Humankind: A Potential Framework for a New International Legally Binding Instrument on the Conservation and Sustainable Use of Marine Biological Diversity in the High Seas', 3 <https://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/BowlingPiersonandRatte_Common_Concern.pdf>

²³ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 9.

B. Το συμβατικό πλαίσιο του ΟΗΕ

Ο τότε επερχόμενος κίνδυνος της κλιματικής αλλαγής και η ανάγκη για μια κατάλληλη αντίδραση οδήγησε τα κράτη στις αρχές της δεκαετίας του 1990 να δημιουργήσουν ένα διεθνές πλαίσιο το οποίο θα επέτρεπε την ανάπτυξη και εφαρμογή της αναγκαίας συλλογικής δράσης για την αντιμετώπιση της υπερθέρμανσης του πλανήτη.²⁴ Αν και η επιστημονική κατανόηση του φαινομένου του θερμοκηπίου χρονολογείται πριν από περισσότερους από δύο αιώνες, με τη σύνδεση με την επιβλαβή κλιματική αλλαγή να συζητείται ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950,²⁵ η πρώτη προσπάθεια διεθνούς αντίδρασης πραγματοποιήθηκε το 1992 με την υιοθέτηση της Σύμβασης Πλαισίου των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή²⁶, κατά τη Συνδιάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (γνωστή και ως Διάσκεψη Κορυφής για τη Γη) που διεξήχθη στο Ρίο ντε Τζανέιρο.²⁷ Η Σύμβαση έθεσε γενικές αρχές και βασικούς κανόνες, αντικατοπτρίζοντας ένα συμβιβασμό ανάμεσα στα κράτη που απέβλεπαν σε συγκεκριμένους στόχους και χρονοδιαγράμματα για την μείωση των εκπομπών, και σε εκείνα που επιθυμούσαν απλώς τον σκελετό μια συνθήκης που θα λειτουργούσε ως βάση για μελλοντικά Πρωτόκολλα.²⁸

Το 1997 υιοθετήθηκε το Πρωτόκολλο του Κιότο²⁹ το οποίο εξειδίκευσε τους κανόνες της Σύμβασης και έθεσε ποσοτικούς στόχους μείωσης ή σταθεροποίησης των εκπομπών αλλά μόνο για τις ανεπτυγμένες χώρες και ορισμένες χώρες του πρώην ανατολικού συνασπισμού.³⁰ Η περίοδος εφαρμογής αυτών των δεσμεύσεων ορίστηκε από το 2008 έως το 2012.³¹ Ο δρόμος για την εφαρμογή του Πρωτοκόλλου, ωστόσο, άνοιξε μόλις το 2005, μετά από καθυστερήσεις στην επικύρωση του κειμένου από τα

---

²⁴ Pau de Vilchez Moragues, *Climate in Court: Defining State Obligations on Global Warming Through Domestic Climate Litigation* (Edward Elgar 2022) 98.

²⁵ Sands et al (σημ 19) 298.

²⁶ United Nations Framework Convention on Climate Change (υιοθετήθηκε 9 Μαΐου 1992, τέθηκε σε ισχύ 21 Μαρτίου 1994), 1771 UNTS 107 (εφεξής Σύμβαση για την Κλιματική Αλλαγή).

²⁷ Εμμανουέλα Δούση, *Κλιματική Αλλαγή* (Εκδόσεις Παπαδόπουλος 2017) 36· Julia Kreienkamp, 'The Long Road to Paris: The History of the Global Climate Change Regime' [2019] Global Governance Institute Policy Brief Series, 6.

²⁸ Sands et al (σημ 19) 299.

²⁹ Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change (υιοθετήθηκε 11 Δεκεμβρίου 1997, τέθηκε σε ισχύ 16 Φεβρουαρίου 2005), 2303 UNTS 148, art 10 (1997).

³⁰ Βλ. ά. 3 του Πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με το Παράρτημα I της Σύμβασης· Δούση (σημ 27) 38.

³¹ Πρωτόκολλο του Κιότο, άρθρο 3 παρ. 1

συμβαλλόμενα μέρη και την απόρριψή του από τις ΗΠΑ.³² Τα συμβαλλόμενα μέρη του Πρωτοκόλλου συμφώνησαν το 2011 για την επέκταση των δεσμεύσεων σε μια δεύτερη περίοδο, από το 2013 έως το 2020, ωστόσο η αναγκαία τροποποίηση δεν τέθηκε σε ισχύ.

Η Σύμβαση για την κλιματική αλλαγή και το Πρωτόκολλο αντιπροσωπεύουν μια «από πάνω προς τα κάτω» (*top-down*) προσέγγιση. Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται από αυστηρή εφαρμογή της αρχής των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών, από την θέσπιση συγκεκριμένων δεσμεύσεων για τη μείωση των εκπομπών που ορίζονται σε διεθνές επίπεδο και μόνο για τις ανεπτυγμένες χώρες, και από έναν ισχυρό μηχανισμό συμμόρφωσης.³³

Οι διεθνείς διαπραγματεύσεις για την κλιματική αλλαγή συνεχίστηκαν από το 2005 έως το 2015 προκειμένου να συμφωνηθούν πιο αποτελεσματικές ρυθμίσεις, ενόψει δε και της εκπνοής της πρώτης περιόδου δεσμεύσεων του Πρωτοκόλλου.³⁴ Το αποτέλεσμα των διαπραγματευτικών διαδικασιών ήταν μια νέα συνθήκη το 2015, η Συνθήκη των Παρισίων.³⁵ Βάσει αυτής προβλέπεται μια συνεχής διαδικασία υποβολής εθνικών δράσεων για το κλίμα, επανεξέτασης και προοδευτικής αναθεώρησης που θα συνεχιστεί επ' αόριστον στο μέλλον.³⁶ Η Συμφωνία των Παρισίων σηματοδοτεί τη μετάβαση από την «από πάνω προς τα κάτω» (*top-down*) προσέγγιση του Πρωτοκόλλου στην προσέγγιση «από κάτω προς τα πάνω» (*bottom-up*). Αυτό σημαίνει ότι πλέον δεν έχουμε τους δεσμευτικούς στόχους μείωσης των εκπομπών που κατοχυρώνονται στο διεθνές δίκαιο, αλλά το πεδίο των δράσεων μετριασμού και προσαρμογής καθορίζεται από τα μεμονωμένα μέρη, σύμφωνα με τις εγχώριες πολιτικές και οικονομικές τους προτεραιότητες.³⁷

Αν και η τρέχουσα δράση της διεθνούς κοινότητας διέπεται από τη Συμφωνία των Παρισίων, το πλαίσió της στηρίζεται στα θεμέλια των διατάξεων της Σύμβασης για την Κλιματική Αλλαγή, διατάξεις τις οποίες επιδιώκει και να επεκτείνει. Στη συνέχεια, θα γίνει μια σύντομη ανάλυση της Σύμβασης και του Πρωτοκόλλου, ενώ η

³² Sands et al (σημ 19) 299· Ειδικότερα για τις ΗΠΑ και το ψήφισμα Μπερντ-Χέγκελ της Γερουσίας που εμπόδιζε την επικύρωση του Πρωτοκόλλου, βλ. Δούση (σημ 27) 39–41.

³³ de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 99.

³⁴ Sands et al (σημ 19) 299· Δούση (σημ 27) 55

³⁵ Paris Agreement (Συμφωνία των Παρισίων) (υιοθετήθηκε 12 Δεκεμβρίου 2015, τέθηκε σε ισχύ 4 Νοεμβρίου 2016).

³⁶ Sands et al (σημ 19) 300.

³⁷ *ibid.*

ανάλυση θα επικεντρωθεί στη Συμφωνία των Παρισίων προκειμένου να διερευνηθεί το περιεχόμενο της υποχρέωσης των κρατών να περιορίσουν τις εκπομπές τους. Προτού προχωρήσουμε όμως στις υποχρεώσεις που κατοχυρώνουν οι διεθνείς συμβάσεις, θα γίνει μια σύντομη ανάλυση της αρχής των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών, διότι επί αυτής έχει οικοδομηθεί το νομικό καθεστώς για την κλιματική αλλαγή.³⁸

1) Η αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών

Η αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών έχει διαμορφώσει θεμελιωδώς το διεθνές πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή.³⁹ Αποτελεί ειδικότερα το θεμέλιο επί του οποίου έχει χτιστεί, καθώς βάσει αυτής διαρθρώνονται και κατανέμονται οι επιμέρους υποχρεώσεις του συμβατικού πλαισίου ανάμεσα στα κράτη-συμβαλλόμενα μέρη. Η αρχή αντικατοπτρίζει τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες κρατών και εν προκειμένω ανάμεσα στις χώρες του παγκόσμιου Βορρά (*Global North*) και του παγκόσμιου Νότου (*Global South*).⁴⁰ Ο κύριος λόγος για μια τέτοια διαφοροποίηση έγκειται στην προφανή διαφορά μεταξύ βιομηχανικών και αναπτυσσόμενων χωρών, τόσο από άποψη ιστορικής ευθύνης για τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου από την αρχή της βιομηχανικής εποχής, όσο και από άποψη πλούτου, τον οποίο οι ίδιες αυτές χώρες είχαν αντλήσει και εξακολουθούν να αντλούν από τις δραστηριότητες που προκάλεσαν τις εκπομπές.⁴¹ Οι υποχρεώσεις και τα βάρη για την αντιμετώπιση της ανθρωπογενούς κλιματικής αλλαγής κατανέμονται με βάση την εν λόγω αρχή, σε μια προσπάθεια να εισαχθεί και το στοιχείο της παγκόσμιας διανεμητικής δικαιοσύνης.⁴²

Το περιεχόμενο της αρχής καθορίζεται από δύο βασικά στοιχεία. Το πρώτο στοιχείο αφορά την κοινή υποχρέωση όλων των κρατών να προστατεύσουν το κλιματικό σύστημα σε εθνικό, περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο.⁴³ Το δεύτερο εισάγει τη

³⁸ Benoît Mayer, 'The Relevance of the No-Harm Principle to Climate Change Law and Politics' (2016) 19 Asia Pacific Journal of Environmental Law 79, 82.

³⁹ Lavanya Rajamani and Jacob D Werksman, 'Climate Change' σε Lavanya Rajamani and Jacqueline Peel, *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (Oxford University Press 2021) 498.

⁴⁰ Philippe Cullet, 'Differentiation' σε Lavanya Rajamani and Jacqueline Peel (επιμ), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (Oxford University Press, 2021) 319.

⁴¹ de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 105-106.

⁴² *ibid.*

⁴³ Sands et al (σημ 19) 244.

διάσταση της διαφοροποίησης και συγκεκριμένα τις διαφορετικές για κάθε κράτος συνθήκες, ιδίως σε σχέση με τη συνεισφορά του στην πρόκληση της κλιματικής αλλαγής, με τις ιστορικές ή τρέχουσες εκπομπές του, και την ικανότητά του να προλάβει, να μειώσει και να ελέγξει την περιβαλλοντική αυτή απειλή.⁴⁴ Το τελευταίο αυτό στοιχείο της αρχής οδηγεί και στην επιβολή διαφοροποιημένων υποχρεώσεων για τα κράτη βάσει παραγόντων όπως οι ειδικότερες ανάγκες τους, η μελλοντική οικονομική ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών και η ιστορική συνεισφορά στο πρόβλημα.⁴⁵

Ειδικότερα, στη Σύμβαση για την Κλιματική Αλλαγή ορίζεται ότι τα κράτη οφείλουν να δρουν για την προστασία του κλιματικού συστήματος «επί τη βάση της ευθυδικίας/δικαιοσύνης (*equity*) και σύμφωνα προς τις κοινές αλλά διαφοροποιημένες υποχρεώσεις τους και αντίστοιχες δυνατότητες».⁴⁶ Οι ανεπτυγμένες χώρες καλούνται δε να αναλάβουν ηγετικό ρόλο στην καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής και των δυσμενών επιπτώσεών της, λαμβάνοντας πλήρως υπ' όψιν τις ειδικές ανάγκες εκείνων των αναπτυσσόμενων κρατών που είναι ιδιαίτερα ευάλωτα στις δυσμενείς επιπτώσεις της υπερθέρμανσης.⁴⁷ Η αρχή μεταφράστηκε στην υιοθέτηση συγκεκριμένων υποχρεώσεων μόνο για τις ανεπτυγμένες χώρες, αυτές δηλαδή του Παραρτήματος Ι, ενώ βάσει αυτής επιτράπηκε η διαφοροποίηση στην υποχρέωση υποβολής εκθέσεων.⁴⁸

Στη συνέχεια, το Πρωτόκολλο του Κιότο διαφοροποιεί ανάμεσα στις χώρες του Παραρτήματος Ι (τις ανεπτυγμένες) και εκείνες που δεν αποτελούν μέρη του Παραρτήματος Ι (τις αναπτυσσόμενες), και θέτει μια σειρά διαφορετικών ποσοτικών στόχων μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου και χρονοδιαγράμματα μόνο για τις πρώτες.⁴⁹ Αν και στο κείμενο γίνεται μόνο μία φορά αναφορά στην αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών, το Πρωτόκολλο έχει χαρακτηριστεί ως η πιο ξεκάθαρη προσπάθεια ώστε η αρχή να μετατραπεί από νομική έννοια σε μέσο πολιτικής και στο ίδιο πλαίσιο να ενεργοποιηθεί και να καταστεί λειτουργική.⁵⁰

---

⁴⁴ Sands et al (σημ 19) 244.

⁴⁵ *ibid* 246-7.

⁴⁶ Α. 3 παρ. 1 της Σύμβασης για την κλιματική αλλαγή.

⁴⁷ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 358.

⁴⁸ Α. 5 παρ. 1 της Σύμβασης.

⁴⁹ Πρωτόκολλο του Κιότο, ά. 3 και Παράρτημα Β.

⁵⁰ Christopher Joyner, 'Common but Differentiated Responsibilities' (2002) 96 *American Society of International Law Proceedings*, 358· Rajamani and Werksman (σημ 39) 500.

Η Σύμβαση και το Πρωτόκολλο εφάρμοσαν με αυστηρότητα την αρχή⁵¹ και στηρίχθηκαν σε μια στατική διάκριση μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών, χωρίς να λάβουν υπ' όψιν το ενδεχόμενο εμφάνισης νέων ρυπαντών από το στρατόπεδο των αναπτυσσόμενων χωρών.⁵² Αντίθετα, η μετέπειτα Συμφωνία των Παρισίων πρόσθεσε ένα νέο στοιχείο στη διατύπωση της αρχής – «υπό το φως των διαφορετικών εθνικών συνθηκών»⁵³ – με αποτέλεσμα να αμβλύνει τους όρους της αρχής⁵⁴ και να εισαγάγει μία δυναμική διάσταση στην ερμηνεία της.⁵⁵ Η πιο ήπια αυτή μορφή εξηγείται από το γεγονός ότι από το 1997, όταν δηλαδή υιοθετήθηκε το Πρωτόκολλο του Κιότο, μέχρι το 2015 η παγκόσμια εικόνα για τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου είχε αλλάξει.⁵⁶ Η Κίνα βρισκόταν στην πρώτη θέση του καταλόγου των ρυπαντών, η Ινδία στην τέταρτη και λίγο πιο πίσω ακολουθούσε η Βραζιλία και η Ινδονησία.⁵⁷ Επρόκειτο δηλαδή για αναπτυσσόμενες χώρες που δεν αποτελούσαν μέρη του Παραρτήματος Β του Πρωτοκόλλου και ως εκ τούτου δεν είχαν αναλάβει υποχρέωση μείωσης των εκπομπών τους.

Η αλλαγή αυτή έπρεπε να αποτυπωθεί στη νέα συμφωνία, διότι ακόμη κι αν τα κράτη που είχαν αναλάβει ποσοτικές δεσμεύσεις πετύχαιναν τους στόχους τους, δεν θα υπήρχε βελτίωση του προβλήματος.⁵⁸ Έτσι, η Συμφωνία των Παρισίων παραμέρισε τη χρήση των Παραρτημάτων και την αντιστοίχιση ανάμεσα σε κατηγορίες μερών και κατηγορίες δεσμεύσεων, και στράφηκε προς μια διαφοροποίηση προσαρμοσμένη στις εκάστοτε εθνικές συνθήκες και ανάγκες.⁵⁹ Η υποχρέωση μετριασμού καθορίζεται με τις Εθνικά Καθορισμένες Συνεισφορές (Nationally Determined Contributions – NDCs), οι οποίες εκφράζουν την προσέγγιση «από κάτω προς τα πάνω» και επιτρέπουν την αυτό-διαφοροποίηση.⁶⁰ Η Συμφωνία διατήρησε τον πυρήνα της αρχής, τη διαφοροποίηση, αλλά κατάφερε να δεσμεύσει όλα τα συμβαλλόμενα μέρη

---

⁵¹ de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 105.

⁵² Δούση (σημ 27) 46.

⁵³ Α. 2 παρ. 2 της Συμφωνίας των Παρισίων.

⁵⁴ Sands et al (σημ 19) 244.

⁵⁵ Rajamani και Werksman (σημ 39) 503.

⁵⁶ Δούση (σημ 27) 46.

⁵⁷ ibid 47· de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 106.

⁵⁸ Δούση (σημ 27) 47.

⁵⁹ Rajamani and Werksman (σημ 39) 503.

⁶⁰ ibid.

υποχρεώνοντας τα να αναλάβουν «φιλόδοξες προσπάθειες» για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής με σκοπό την επίτευξη των στόχων της συμφωνίας.⁶¹

2) Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή

Η Σύμβαση για την κλιματική αλλαγή αποτελεί, όπως αναφέρθηκε, την πρώτη πολυμερή διεθνή συνθήκη για την αντιμετώπιση της ανθρωπογενούς κλιματικής αλλαγής. Όπως δηλώνει ο τίτλος της, η Σύμβαση έλαβε τη μορφή «σύμβασης πλαισίου»⁶² (*framework convention*), μιας σύμβασης δηλαδή που θέτει τις γενικότερες αρχές και κανόνες του νομικού καθεστώτος, το οποίο θα εξειδικευτεί περαιτέρω στην πορεία μέσα από συχνές συναντήσεις των συμβαλλομένων μερών.⁶³ Η μορφή αυτή προσδίδει ένα δυναμικό και ευέλικτο χαρακτήρα στο διεθνές πλαίσιο, διότι αυτό μπορεί να συγκεκριμενοποιηθεί και να επεκταθεί ή και να αναθεωρηθεί προοδευτικά, ανάλογα με την πρόοδο της επιστημονικής γνώσης και βάσει των εκάστοτε ρυθμιστικών αναγκών ή προτεραιοτήτων.⁶⁴

Εν προκειμένω, βέβαια, η Σύμβαση για την κλιματική αλλαγή περιέχει αρκετές ουσιαστικές διατάξεις καθιστώντας την περισσότερο λειτουργική από άλλες τέτοιας μορφής συμβάσεις.⁶⁵ Ειδικότερα στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα Άρθρα 2, 3 και 4.

Στο Άρθρο 2, ειδικότερα, τίθεται «ο απώτατος στόχος» του νομικού πλαισίου που είναι η σταθεροποίηση των συγκεντρώσεων των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα, σε επίπεδο που θα αποτρέψει επικίνδυνες ανθρωπογενείς παρεμβολές στο κλιματικό σύστημα. Ο ειδικότερος προσδιορισμός του τι καθιστά «επικίνδυνη παρέμβαση στο κλιματικό σύστημα» αποτελεί πολιτικό και παράλληλα επιστημονικό ζήτημα, το οποίο με την πάροδο του χρόνου έχει εξελιχθεί, με σημαντική επιρροή από τα ευρήματα της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC).⁶⁶ Από την υιοθέτηση της Συμφωνίας των Παρισίων, το όριο φαίνεται να έχει

⁶¹ Συμφωνία των Παρισίων, ά. 3· de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 107.

⁶² Η σύμβαση πλαίσιο αποτελεί χαρακτηριστικό εργαλείο νομοθέτησης στο πλαίσιο τους διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, βλ. Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 12 κ.εξ.

⁶³ Birnie, Boyle and Redgwell, (σημ 13) 13.

⁶⁴ *ibid.*

⁶⁵ Sands et al (σημ 19) 300· de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 100-101.

⁶⁶ de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 101.

οριστεί μεταξύ 1,5°C και – αρκετά λιγότερο από – 2°C σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα.⁶⁷ Ακόμη, δε διευκρινίζεται ποιο μπορεί να είναι το ασφαλές επίπεδο των συγκεντρώσεων των αερίων, ούτε προβλέπεται ορισμένο χρονοδιάγραμμα για την επίτευξή του, μόνο ότι θα πρέπει να υλοποιηθεί εντός ενός χρονικού πλαισίου που να επαρκεί «ώστε να επιτρέψει στα οικοσυστήματα να προσαρμοστούν φυσικά στην κλιματική αλλαγή, να διασφαλιστεί ότι η παραγωγή τροφίμων δεν απειλείται και να επιτρέψει την οικονομική ανάπτυξη να προχωρήσει με βιώσιμο τρόπο». Από τη διατύπωση αυτή προκύπτει ότι ως ένα βαθμό η κλιματική αλλαγή είναι αναπόφευκτη και τα συμβαλλόμενα μέρη είναι διατεθειμένα να τη δεχτούν, αρκεί να συμβεί αρκετά αργά ώστε να επιτρέψει τη φυσική προσαρμογή.⁶⁸ Ο στόχος αυτός της Σύμβασης παραμένει σχετικός και για την περίοδο μετά το 2020, δεδομένης της πρόθεσης της Συμφωνίας των Παρισίων για «ενίσχυση της εφαρμογής της Σύμβασης, συμπεριλαμβανομένου του στόχου της».⁶⁹

Το Άρθρο 3 θέτει τις αρχές που θα κατευθύνουν τα συμβαλλόμενα μέρη στις ενέργειές τους προκειμένου να πετύχουν τον απώτατο στόχο της Σύμβασης και να εφαρμόσουν τις επιμέρους διατάξεις της. Πρόκειται για την αρχή της διαγενεακής ισότητας, των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών, της προφύλαξης, το δικαίωμα όλων των μερών στη βιώσιμη ανάπτυξη, καθώς και την ανάγκη να προωθηθεί ένα υποστηρικτικό και ανοιχτό διεθνές οικονομικό σύστημα.⁷⁰ Επίσης, το Άρθρο 3 επιχειρεί να αποσαφηνίσει και ορισμένους παράγοντες για τη διαμόρφωση της κλιματικής πολιτικής· για παράδειγμα ότι οι πολιτικές και τα σχετικά μέτρα θα πρέπει να είναι συνολικά και να καλύπτουν όλες τις σχετικές «πηγές, καταβόθρες και δεξαμενές» αερίων του θερμοκηπίου.⁷¹ Οι ανωτέρω αρχές δεν αποτελούν απαραίτητα δεσμευτικούς κανόνες με τους οποίους τα συμβαλλόμενα μέρη οφείλουν να συμμορφώνονται· τίθενται περισσότερο ως παράμετροι βάσει των οποίων θα πρέπει αυτά να δράσουν.⁷² Έχουν δηλαδή πιο ήπιο νομικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να στερούνται νομικού αποτελέσματος.⁷³ Κατ' ελάχιστο, είναι σχετικές με την ερμηνεία και την εφαρμογή της Σύμβασης, όπως επίσης και με τη δημιουργία προσδοκιών

⁶⁷ Α. 2 παρ. 1 περ. (α) της Συμφωνίας των Παρισίων· Sands et al (σημ 19) 301 ·de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 102.

⁶⁸ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 358.

⁶⁹ Άρθρο 2 παρ. 1 της Συμφωνίας των Παρισίων· Sands et al (σημ 19) 302.

⁷⁰ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 358.

⁷¹ *ibid.*

⁷² *ibid* 359.

⁷³ *ibid.*

σχετικά με θέματα που πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν με καλή πίστη κατά τη διαπραγμάτευση πρόσθετων νομικών εργαλείων.⁷⁴

Το Άρθρο 4 καθορίζει τις βασικές υποχρεώσεις των μερών, οι οποίες διαφέρουν ανάλογα με τον τύπο της χώρας, σύμφωνα δηλαδή προς την αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών. Το πλαίσιο των υποχρεώσεων φαίνεται πως στηρίζεται σε τέσσερις βασικούς πυλώνες: τον μετριασμό των εκπομπών (*mitigation*), την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή (*adaptation*), τη χρηματοδότηση και τη μεταφορά τεχνολογίας.⁷⁵ Ειδικότερα, οι υποχρεώσεις της παραγράφου 1 αφορούν όλα τα μέρη της Σύμβασης, αν και υπόκεινται στις «ειδικότερες εθνικές και περιφερειακές αναπτυξιακές προτεραιότητες, στόχους και συνθήκες». Η παράγραφος 2 ενσωματώνει τη διάσταση της διαφοροποίησης και θέτει υποχρεώσεις μόνο για τα ανεπτυγμένα κράτη και τις οικονομίες σε μετάβαση της Ανατολικής Ευρώπης, δηλαδή για τα μέρη του Παραρτήματος Ι. Οι παράγραφοι 3-10 προβλέπουν, στο πλαίσιο αλληλεγγύης, εκτεταμένη βοήθεια προς τα αναπτυσσόμενα κράτη με τη μορφή χρηματοδότησης και μεταφοράς τεχνολογίας.⁷⁶ Στο σύνολό του το Άρθρο 4 εκφράζει τη ρητή παραδοχή ότι τα ανεπτυγμένα κράτη που έχουν συμβάλει στις περισσότερες εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου θα πρέπει να συνεισφέρουν αντίστοιχα και περισσότερο στην αντιμετώπιση του προβλήματος, τόσο με την παροχή πόρων όσο και με το να «ηγούνται» στην υιοθέτηση μέτρων ελέγχου.⁷⁷

Όσον αφορά ειδικότερα τον πυλώνα του μετριασμού, που αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης, αυτός περιλαμβάνει τόσο την μείωση των ανθρωπογενών εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου όσο και τη διατήρηση και βελτίωση των «απορροφητών άνθρακα» (*sinks*) και των δεξαμενών.⁷⁸ Όλα τα μέρη οφείλουν να καταρτίσουν εθνικούς καταλόγους εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου,⁷⁹ να διαμορφώσουν πολιτικές και μέτρα για τον περιορισμό των εν λόγω εκπομπών,⁸⁰ καθώς και να υποβάλλουν εθνικές ανακοινώσεις που περιέχουν πληροφορίες σχετικά

⁷⁴ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 359.

⁷⁵ Francesco Sindico, 'The UNFCCC: Legal Scholarship in Four Key Areas' σε D. Farber and M. Peeters (επιμ), *Climate Change Law, Elgar Encyclopedia of Environmental Law* (Edward Elgar 2016) 217-218· de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 103.

⁷⁶ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 359.

⁷⁷ *ibid.*

⁷⁸ Βλ. άρθρο 4 παρ. 2 περ (α) της Σύμβασης.

⁷⁹ Άρθρο 4 παρ. 1 περ. (α) της Σύμβασης.

⁸⁰ Άρθρο 4 παρ. 1 περ. (β) της Σύμβασης.

με τους εθνικούς καταλόγους και τα μέτρα που λαμβάνονται ή προβλέπονται για την εφαρμογή της Σύμβασης.⁸¹

Η Σύμβαση απαιτεί ειδικότερα από τα ανεπτυγμένα κράτη του Παραρτήματος Ι να υιοθετήσουν εθνικές πολιτικές και αντίστοιχα μέτρα για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής, τόσο δηλαδή σε σχέση με τις πηγές όσο και με τους απορροφητές/καταβόθρες των αερίων, «με στόχο να επιστρέψουν μεμονωμένα ή από κοινού» στα επίπεδα αερίων του θερμοκηπίου του 1990 «μέχρι το τέλος της παρούσας δεκαετίας», δηλαδή έως το 2000.⁸² Η έκταση αυτών των δεσμεύσεων, ωστόσο, είναι ασαφής. Η ασάφεια αποτελεί το αποτέλεσμα της περίπλοκης γλώσσας που συμφωνήθηκε μέσω συμβιβασμού ανάμεσα στα διάφορα μέλη του ΟΟΣΑ και στα διαφορετικά συμφέροντα εντός και μεταξύ των ανεπτυγμένων και των αναπτυσσόμενων χωρών.⁸³ Παράλληλα, από τη διατύπωση της παραγράφου 2 του Άρθρου 4, δεν προκύπτει μια σαφής δέσμευση για σταθεροποίηση των αερίων του θερμοκηπίου στα επίπεδα του 1990 μέχρι το 2000.⁸⁴ Αντίθετα, φαίνεται ότι καθιερώνονται ήπιοι στόχοι και χρονοδιαγράμματα με κενά.⁸⁵

3) Το Πρωτόκολλο του Κιότο

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Σύμβαση για την κλιματική αλλαγή δεν θέτει συγκεκριμένες δεσμεύσεις για το μετριασμό των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου. Έτσι, το Πρωτόκολλο του Κιότο επεδίωξε να καλύψει αυτή την έλλειψη και να προωθήσει το νομικό πλαίσιο που έθεσε η Σύμβαση, καθοδηγούμενο τόσο από τον απώτατο στόχο της (υπό το Άρθρο 2 της Σύμβασης)⁸⁶ όσο και από τις βασικές αρχές της (υπό το Άρθρο 3 της Σύμβασης)^{87 88}.

Προκειμένου να προσδώσει αποτελεσματικότητα στις γενικές διατάξεις της Σύμβασης,⁸⁹ έθεσε ποσοτικές και χρονικά οριοθετημένες δεσμεύσεις για τα

---

⁸¹ Άρθρο 12 της Σύμβασης.

⁸² Άρθρο 4 παρ. 2 περ (α) της Σύμβασης· Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 499.

⁸³ Sands et al (σημ 19) 304.

⁸⁴ *ibid.*

⁸⁵ *ibid.*

⁸⁶ Πρωτόκολλο του Κιότο, αιτιολογική σκέψη 2.

⁸⁷ Πρωτόκολλο του Κιότο, αιτιολογική σκέψη 3.

⁸⁸ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 500.

⁸⁹ de Vilchez Moragues, *Climate in Court* (σημ 24) 106.

ανεπτυγμένα κράτη, τόσο συλλογικές όσο και μεμονωμένες.⁹⁰ Συγκεκριμένα, το Πρωτόκολλο απαιτεί από τις ανεπτυγμένες χώρες που αναφέρονται στο παράρτημα Β να μειώσουν τις συνολικές εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου που αναφέρονται στο Παράρτημα Α κατά τουλάχιστον 5% σε σχέση με τα επίπεδα του 1990 και για την περίοδο δέσμευσης 2008-2012.⁹¹ Στη συνέχεια, προσδιορίζει μεμονωμένους στόχους για κάθε χώρα προς επίτευξη του συνολικού στόχου, οι οποίοι κυμαίνονται από 8% κάτω από τα επίπεδα του 1990 (ΕΕ και κράτη μέλη της) έως 10% πάνω από τα επίπεδα του 1990 (Ισλανδία).⁹² Οι ατομικοί στόχοι είναι νομικά δεσμευτικοί και συνιστούν, από άποψη διεθνούς δικαίου, υποχρεώσεις αποτελέσματος,⁹³ υποχρεώσεις δηλαδή που απαιτούν την εκπλήρωση του τιθέμενου αποτελέσματος, εν προκειμένω του στόχου μείωσης των εκπομπών, και όχι απλώς την επίδειξη μιας επιμελούς προσπάθειας για την εκπλήρωσή του.⁹⁴ Δεδομένου ότι η περίοδος των δεσμεύσεων έχει πλέον εκπνεύσει, δεν θα επιδιωχθεί η περαιτέρω ανάλυση του Πρωτοκόλλου.

4) Η Συμφωνία των Παρισίων

Η Συμφωνία των Παρισίων στηρίζεται στα θεμέλια που έθεσε η Σύμβαση πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή και επιχειρεί να την επεκτείνει.⁹⁵ Πρόκειται για ένα *sui generis* νομικό εργαλείο, διότι έχει μεν υιοθετηθεί υπό την ομπρέλα της Σύμβασης (UNFCCC), αλλά δεν αντιστοιχεί στις μορφές συναφών νομικών εργαλείων που προβλέπονται από αυτή (τροποποιήσεις και πρωτόκολλα).⁹⁶ Αν και σηματοδότησε τη μετάβαση στην «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγιση, διατηρεί και στοιχεία της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης, εισάγοντας έτσι μια υβριδική αρχιτεκτονική.⁹⁷

Η Συμφωνία των Παρισίων υιοθετήθηκε το Δεκέμβριο του 2015 και τέθηκε σε ισχύ το Νοέμβριο του 2016, μετά από ταχύτατη επικύρωσή της από τα συμβαλλόμενα

⁹⁰ Πρωτόκολλο του Κιότο, άρθρο 3· Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 500.

⁹¹ Πρωτόκολλο του Κιότο, άρθρο 3 παρ.1

⁹² Πρωτόκολλο του Κιότο, Παράρτημα Β· Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 500.

⁹³ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 501.

⁹⁴ Ilias Plakokefalos, 'Prevention Obligations in International Environmental Law', (2012) 23 Yearbook of International Environmental Law 3, 18 και 32.

⁹⁵ Sands et al (σημ 19) 300.

⁹⁶ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 497.

⁹⁷ Daniel Bodansky, Jutta Brunnée and Lavanya Rajamani, 'Introduction' σε Daniel Bodansky, Jutta Brunnée and Lavanya Rajamani, *International Climate Change Law* (Oxford University Press 2017) 25.

μέρη.⁹⁸ Τα άρθρα της ρυθμίζουν το σύστημα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής για την περίοδο μετά το 2020.⁹⁹ Στην ουσία ανέλαβε τη θέση του Πρωτοκόλλου, ως πηγή συγκεκριμένων δεσμεύσεων για το πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής.¹⁰⁰

Όπως και το Πρωτόκολλο, επιδιώκει να ενισχύσει τον απώτατο στόχο της Σύμβασης, κατευθυνόμενη παράλληλα από τις αρχές της.¹⁰¹ Ειδικότερα, στο Άρθρο 2 θέτει το μακροπρόθεσμο στόχο μετριασμού:¹⁰² να συγκρατηθεί η αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη σε αρκετά λιγότερο από 2°C σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα και να συνεχιστούν οι προσπάθειες για να περιοριστεί η αύξηση της θερμοκρασίας σε 1,5 °C.¹⁰³ Προσδιορίζεται έτσι το περιεχόμενο «της επικίνδυνης παρέμβασης» της Σύμβασης και τίθεται έμμεσα το επίπεδο στο οποίο θα πρέπει να σταθεροποιηθούν οι συγκεντρώσεις των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα.¹⁰⁴ Ο στόχος αυτός είναι συλλογικός, πλαισιωμένος από φιλόδοξη γλώσσα, και ως τέτοιος δεν επιβάλλει δεσμευτικές υποχρεώσεις στα συμβαλλόμενα μέρη.¹⁰⁵ Αντίθετα, δημιουργεί μια παγκόσμια δέσμευση για συλλογικό περιορισμό της υπερθέρμανσης εντός ενός καθορισμένου εύρους θερμοκρασίας.¹⁰⁶

Ο στόχος της θερμοκρασίας θέτει μια συνολική κατεύθυνση για τη διαμόρφωση της κλιματικής πολιτικής και δίνει ένα σαφές μήνυμα προς τις κυβερνήσεις (και τον ιδιωτικό τομέα) για τον ρυθμό και την έκταση των αλλαγών που θα απαιτηθούν τις επόμενες δεκαετίες.¹⁰⁷ Το Άρθρο 2 παράγραφος 1 περίπτωση (α) με το στόχο της θερμοκρασίας θέτει δηλαδή το γενικότερο πλαίσιο εντός του οποίου θα πρέπει να κινηθούν οι προσπάθειες μετριασμού και στη συνέχεια, το Άρθρο 4 παράγραφος 1 εξηγεί τι συνεπάγεται αυτός ο στόχος για την εξέλιξη των παγκόσμιων εκπομπών και των απορροφητών αερίων του θερμοκηπίου:¹⁰⁸ παγκόσμια κορύφωση των εκπομπών

---

⁹⁸ Sands et al (σημ 19) 318.

⁹⁹ Δούση (σημ 27) 67.

¹⁰⁰ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 502.

¹⁰¹ Συμφωνία των Παρισίων, άρθρο 2 παρ. 1.

¹⁰² Benoit Mayer, 'Article 4: Mitigation' σε Geert Van Calster and Leonie Reins (επιμ), *The Paris Agreement on Climate Change: A Commentary* (Edward Elgar 2021).

¹⁰³ Συμφωνία των Παρισίων, άρθρο 2 παρ. 1 περ. (α).

¹⁰⁴ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 502.

¹⁰⁵ Navraj Singh Ghaleigh, 'Article 2: Aims, Objectives and Principles' σε Geert Van Calster and Leonie Reins (επιμ), *The Paris Agreement on Climate Change: A Commentary* (Edward Elgar 2021) 80 παρ 2.18.

¹⁰⁶ *ibid.*

¹⁰⁷ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 502· Δούση (σημ 27) 67.

¹⁰⁸ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 111 παρ 4.03.

το συντομότερο δυνατό, ακολουθούμενη από ταχεία μείωσή τους, προκειμένου να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ των ανθρωπογενών εκπομπών από πηγές και των αφαιρέσεων από καταβόθρες αερίων του θερμοκηπίου κατά το δεύτερο μισό του 21ου αιώνα. Ο τρόπος επίτευξης των μηδενικών καθαρών εκπομπών, δηλαδή εφαρμογής των δεσμεύσεων μετριασμού, ανήκει κατ' αρχήν στο κάθε κράτος, σε συμφωνία προς την αρχή της κυριαρχίας των κρατών στη διεθνή συνεργασία για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.¹⁰⁹

Στο πλαίσιο αυτής της στοχοθεσίας, η Συμφωνία των Παρισίων περιέχει ένα σύνολο αλληλένδετων διαδικαστικών κατά βάση υποχρεώσεων για όλα τα μέρη.¹¹⁰ Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης ενδιαφέρει το καινοτόμο εργαλείο των «εθνικά καθορισμένων συνεισφορών» (*nationally determined contribution* - NDC) που υιοθετήθηκε στο πλαίσιο του μετριασμού. Πρόκειται για τον κύριο μηχανισμό με τον οποίο η Συμφωνία των Παρισίων προσδοκεί ότι θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν οι φιλοδοξίες της.¹¹¹ Εισάγεται για πρώτη φορά στο Άρθρο 3, ενώ στο Άρθρο 4 περιλαμβάνονται λεπτομερέστερες ρυθμίσεις. Σημειώνεται ότι η χρήση του όρου «συνεισφορές» και όχι «δεσμεύσεις» δεν στερείται ουσίας. Ενώ οι «δεσμεύσεις» υποδηλώνουν μια δεσμευτική μορφή, οι «συνεισφορές» υποδηλώνουν αντίθετα μια εθελοντική ανάληψη υποχρέωσης, το περιεχόμενο της οποίας καθορίζεται αποκλειστικά από το εκάστοτε μέρος.¹¹²

Στο Άρθρο 3, προβλέπεται ότι «ως εθνικά καθορισμένες συνεισφορές στην παγκόσμια αντίδραση για την κλιματική αλλαγή, όλα τα Μέρη πρέπει να αναλάβουν και να κοινοποιήσουν φιλόδοξες προσπάθειες [...] με σκοπό την επίτευξη του στόχου θερμοκρασίας του Άρθρου». Οι προσπάθειες αυτές θα πρέπει μάλιστα να αντιπροσωπεύουν μια προοδευτική πορεία με το πέρασμα του χρόνου. Στο Άρθρο 4 παράγραφος 2 προβλέπεται ειδικότερα η διαδικαστική υποχρέωση προετοιμασίας, κοινοποίησης και διατήρησης διαδοχικών εθνικά καθορισμένων συνεισφορών.¹¹³ Η παράγραφος συνεχίζει θέτοντας μια υποχρέωση ουσιαστικού περιεχομένου,

¹⁰⁹ Σύμβαση για την κλιματική αλλαγή, προοίμιο παρ. 10· Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 112 παρ 4.06.

¹¹⁰ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 503.

¹¹¹ Navraj Singh Ghaleigh and Cleo Verkuijl, 'Article 3: Aims, Objectives and Principles' σε Geert Van Calster and Leonie Reins (επιμ), *The Paris Agreement on Climate Change: A Commentary* (Edward Elgar 2021) 100 παρ. 3.18.

¹¹² *ibid*· Ghaleigh and Verkuijl (σημ 111) 101 παρ 3.19.

¹¹³ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 113 παρ 4.09.

ορίζοντας ότι τα μέρη θα πρέπει να επιδιώξουν εγχώρια μέτρα μετριασμού, προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους των συνεισφορών.¹¹⁴

Το περιεχόμενο της σχετικής διαδικαστικής υποχρέωσης έγκειται στην υποβολή/κοινοποίηση της συνεισφοράς και όχι στην επίτευξη του στόχου ή αντικειμένου της.¹¹⁵ Από τη διατύπωση τόσο του Άρθρου 3 («φιλόδοξες προσπάθειες») όσο και από τον προσδιορισμό της υποχρέωσης ως υποχρέωσης κοινοποίησης, γίνεται κατανοητό ότι οι συνεισφορές αποτελούν το αντικείμενο μιας υποχρέωσης συμπεριφοράς και όχι αποτελέσματος.¹¹⁶ Φαίνεται κατ' επέκταση ότι η υποχρέωση μετριασμού είναι λιγότερο αυστηρή συγκριτικά με το Πρωτόκολλο του Κιότο, γεγονός που αποδυναμώνει την περιβαλλοντική αποτελεσματικότητα της Συμφωνίας.¹¹⁷

Περαιτέρω, όσον αφορά την ουσιαστική υποχρέωση για λήψη εγχώριων μέτρων μετριασμού, η χρήση του «*shall*» συνηγορεί, αρχικά, υπέρ της ύπαρξης μιας νομικής υποχρέωσης για τη λήψη σχετικών μέτρων.¹¹⁸ Ως προς την ειδικότερη φύση αυτής, πρόκειται επίσης για μια υποχρέωση συμπεριφοράς.¹¹⁹ Τα μέρη δηλαδή οφείλουν να ασκήσουν δέουσα επιμέλεια λαμβάνοντας μέτρα μετριασμού προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της συνεισφοράς, χωρίς αναγκαστικά να εγγυώνται την επίτευξη του αποτελέσματος.¹²⁰ Για να εκπληρώσουν αυτή την υποχρέωση, τα μέρη οφείλουν να λαμβάνουν μέτρα με τα οποία υπάρχει εύλογη πιθανότητα να επιτευχθούν οι στόχοι μετριασμού, με βάση αυτά που γνωρίζουν ή οφείλουν να γνωρίζουν.¹²¹ Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι τα συμβαλλόμενα μέρη πρέπει να στοχεύουν σε μέτρα που είναι «αναγκαία, ουσιαστικά και, πράγματι, αποτελεσματικά για να λειτουργήσουν ως μέσο για το σκοπό αυτό».¹²² Με άλλα λόγια, υποχρεούνται να επιδιώξουν «τα εύλογα

---

¹¹⁴ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 124-125.

¹¹⁵ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 503.

¹¹⁶ Bodansky, Brunnée and Rajamani, 'Introduction' (σημ 97) 19· Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 503.

¹¹⁷ Bodansky, Brunnée and Rajamani, 'Introduction' (σημ 97) 6. Σύμφωνα με αυτούς, η περιβαλλοντική αποτελεσματικότητα εξαρτάται από την αυστηρότητα των δεσμεύσεων, το επίπεδο της συμμετοχής και τη συμμόρφωση των κρατών.

¹¹⁸ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 125-126 παρ 4.47.

¹¹⁹ *ibid* 126 παρ 4.49.

¹²⁰ *ibid*.

¹²¹ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 126 παρ 4.50.

¹²² Christina Voigt, 'The Paris Agreement: What Is the Standard of Conduct for Parties?' (2016) 26 Questions of International Law 17-28, 20.

μέτρα που θα μπορούσε να υιοθετήσει μια καλά διατεταγμένη κυβέρνηση υπό παρόμοιες συνθήκες». ¹²³

Ανάλογα με το επίπεδο φιλοδοξίας που περιλαμβάνει κάθε συνεισφορά, η αντίστοιχη υποχρέωση λήψης μέτρων μετριασμού ενδέχεται να είναι και ιδιαίτερα απαιτητική. ¹²⁴ Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε, η υποχρέωση αφορά την λήψη μέτρων που επαρκούν για την υλοποίηση των στόχων μετριασμού. Δεδομένου δηλαδή ότι πρόκειται για υποχρέωση συμπεριφοράς, η ευθύνη ενός συμβαλλόμενου μέρους δεν ενεργοποιείται με τη διαπίστωση ότι ο στόχος δεν επιτεύχθηκε. Αντιθέτως, η ευθύνη θα μπορούσε να αναληφθεί αμέσως λόγω αποτυχίας λήψης των κατάλληλων μέτρων για την επίτευξη αυτού του στόχου, ανεξάρτητα από το εάν αυτός εν τέλει επιτεύχθηκε. ¹²⁵

Αν και η επίτευξη των συνεισφορών δεν είναι δεσμευτική, τα μέρη είναι υποχρεωμένα να συμμετέχουν στον λεγόμενο «κύκλο φιλοδοξίας». ¹²⁶ Αναμένεται ειδικότερα από το εκάστοτε μέρος να διασφαλίσει ότι κάθε διαδοχική συνεισφορά αντιπροσωπεύει μια «πρόοδο» σε σχέση με την προηγούμενη ενώ παράλληλα εκφράζει την «υψηλότερη δυνατή φιλοδοξία» του, στο πλαίσιο φυσικά «των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών και αντίστοιχων ικανοτήτων του», «υπό το φως των διαφορετικών εθνικών συνθηκών». ¹²⁷ Η αναφορά στην «υψηλότερη δυνατή φιλοδοξία» του κράτους χαρακτηρίζεται από αοριστία, ενώ από τη διατύπωση του άρθρου γίνεται κατανοητό ότι πρόκειται για μια προσδοκία παρά για υποχρέωση. ¹²⁸ Έχει υποστηριχθεί ωστόσο ότι θα μπορούσε να αποτελεί ένα «ισχυρό εργαλείο», υποδεικνύοντας υψηλό επίπεδο δέουσας επιμέλειας. ¹²⁹ Πέρα από αυτό, όμως, η Συμφωνία των Παρισίων αφήνει στην ουσία τα μέρη να καθορίσουν τη συμμετοχή τους στην παγκόσμια δράση μετριασμού. ¹³⁰ Με άλλα λόγια, οι εθνικά καθορισμένες συνεισφορές αντανακλούν τη φιλοδοξία της κάθε χώρας σε σχέση με τη δράση της για το μετριασμό των εκπομπών, σε εναρμόνιση με τις εθνικές συνθήκες και δυνατότητές της. Οι ανεπτυγμένες χώρες δε, αναμένεται να προτείνουν συνεισφορές που αντικατοπτρίζουν τον ηγετικό τους ρόλο στο καθεστώς για την κλιματική

---

¹²³ *ibid* 19.

¹²⁴ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 128 παρ 4.53.

¹²⁵ *ibid*.

¹²⁶ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 504.

¹²⁷ Άρθρο 4 παρ 3.

¹²⁸ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 115 παρ 4.17.

¹²⁹ Voigt, 'The Paris Agreement: What Is the Standard of Conduct for Parties?' (σημ 122) 21.

¹³⁰ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 115 παρ 4.17.

αλλαγή, λαμβάνοντας στόχους μείωσης των εκπομπών που αφορούν την οικονομία στο σύνολό της.¹³¹

Κάθε συνεισφορά θα πρέπει να κοινοποιείται κάθε πέντε χρόνια,¹³² συνοδευόμενη από πληροφορίες που ενισχύουν τη σαφήνεια, τη διαφάνεια και την κατανόησή της,¹³³ ενώ προβλέπεται και λογοδοσία των μερών σχετικά με τις συνεισφορές τους.¹³⁴ Βάσει του «κύκλου φιλοδοξίας», τα μέρη υποχρεούνται δηλαδή να παρέχουν πληροφορίες για την παρακολούθηση της προόδου τους σε σχέση με την εφαρμογή και υλοποίηση των συνεισφορών τους, ως μέρος ενός πλαισίου ενισχυμένης διαφάνειας.¹³⁵ Η κοινοποίηση των μεσοπρόθεσμων συνεισφορών συνοδεύεται επίσης από την κοινοποίηση μακροπρόθεσμων στρατηγικών, σύμφωνα με το Άρθρο 4 παράγραφος 19. Ωστόσο η κοινοποίηση αυτή δεν αποτελεί υποχρέωση παρά μια σύσταση.¹³⁶

Οι πληροφορίες σχετικά με την υλοποίηση των συνεισφορών εισρέουν στην «παγκόσμια απογραφή» (*global stocktake*) που προγραμματίζεται κάθε πέντε χρόνια,¹³⁷ καθώς επίσης και σε έναν διευκολυντικό μηχανισμό εφαρμογής και συμμόρφωσης.¹³⁸ Επομένως, παρ' όλο που οι συνεισφορές καθορίζονται στο εθνικό επίπεδο, υπάρχουν κανονιστικές προσδοκίες που συνδέονται με αυτές.¹³⁹ Οι προσδοκίες «προόδου» και «υψηλότερης δυνατής φιλοδοξίας», οι πενταετείς κύκλοι της παγκόσμιας απογραφής για την αξιολόγηση της συλλογικής προόδου, το πλαίσιο διαφάνειας και το σύστημα συμμόρφωσης αποτελούν τα στοιχεία της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης.¹⁴⁰

---

¹³¹ Άρθρο 4 παρ 4.

¹³² Άρθρο 4 παρ. 9

¹³³ Άρθρο 4 παρ. 8

¹³⁴ Άρθρο 4 παρ. 13

¹³⁵ Άρθρο 13 παρ.7· Decision 18/ CMA.1, 'Modalities, procedures and guidelines for the transparency framework for action and support referred to in Article 13 of the Paris Agreement' (19 March 2019) UN Doc FCCC/ PA/ CMA/ 2018/ 3/ Add.2, 18· Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 503.

¹³⁶ Mayer, 'Article 4: Mitigation' (σημ 102) 114 παρ 4.14.

¹³⁷ Άρθρο 14· Decision 19/CMA.1, 'Matters relating to Article 14 of the Paris Agreement and paragraphs 99–101 of decision 1/CP.21' (19 March 2019) UN Doc FCCC/PA/CMA/2018/3/ Add.2, 53· Rajamani και Werksman, 'Climate Change' (σημ 42) 504.

¹³⁸ Άρθρο 15· Decision 20/ CMA.1, 'Modalities and procedures for the effective operation of the committee to facilitate implementation and promote compliance referred to in Article 15, paragraph 2, of the Paris Agreement' (19 March 2019) UN Doc FCCC/ PA/ CMA/ 2018/ 3/ Add.2, 59· Rajamani και Werksman, 'Climate Change' (σημ 42) 504.

¹³⁹ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 504

¹⁴⁰ Bodansky, Brunnée και Rajamani, 'Introduction' (σημ 97) 25.

5) *Η εφαρμογή και η αποτελεσματικότητα του πλαισίου*

Η επιτυχής εφαρμογή μιας σύμβασης έγκειται στη συμμόρφωση των συμβαλλόμενων μερών προς τις υποχρεώσεις τους και κατ' επέκταση στους μηχανισμούς που διασφαλίζουν την επιβολή των διατάξεών της σε περίπτωση μη συμμόρφωσης. Όσον αφορά τη Συμφωνία των Παρισίων, τα συμβαλλόμενα μέρη δεν επέλεξαν παραδοσιακούς συμβατικούς μηχανισμούς συμμόρφωσης.¹⁴¹ Ειδικότερα, η πλειοψηφία θεώρησε ότι είναι σημαντικότερο να προωθηθεί η συμμόρφωση μέσω της οικονομικής και τεχνικής υποστήριξης σε όσα κράτη δυσκολεύονται, παρά να τιμωρηθεί η μη συμμόρφωση.¹⁴²

Έτσι, η διαδικασία ελέγχου και εφαρμογής της Συμφωνίας έλαβε τη μορφή ενός τρίπτυχου που στηρίζεται στις διατάξεις των Άρθρων 13, 14 και 15. Πρόκειται για το ενισχυμένο πλαίσιο διαφάνειας, τον παγκόσμιο απολογισμό και την επιτροπή συμμόρφωσης, τα στοιχεία δηλαδή της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης.¹⁴³ Δεδομένου μάλιστα ότι η Συμφωνία παρουσιάζει μεγάλη ευελιξία και στηρίζεται στον εθνικό καθορισμό των συνεισφορών μετριασμού, οι διατάξεις που διασφαλίζουν τη διαφάνεια, την παρακολούθηση και τον έλεγχο καθίστανται ιδιαίτερα σημαντικές για την επιτυχία του ρυθμιστικού πλαισίου.¹⁴⁴

Ειδικότερα, το Άρθρο 13 θέτει ένα «ενισχυμένο πλαίσιο διαφάνειας για δράση και υποστήριξη» προκειμένου να δημιουργηθεί αμοιβαία εμπιστοσύνη και σιγουριά μεταξύ των μερών, καθώς και να προωθηθεί η αποτελεσματική εφαρμογή.¹⁴⁵ Όσον αφορά τον πυλώνα της δράσης, που ενδιαφέρει εν προκειμένω, τα μέρη καλούνται να παρέχουν πληροφορίες¹⁴⁶ και να υποβάλλουν εκθέσεις με στόχο, μεταξύ άλλων, την παρακολούθηση της προόδου που σημειώνει κάθε μέρος σε σχέση με την εφαρμογή και επίτευξη των εθνικά καθορισμένων συνεισφορών του. Η παροχή πληροφοριών για την παρακολούθηση αυτής της πορείας καθίσταται ιδιαίτερα κρίσιμη αν ληφθεί

---

¹⁴¹ Imad Antoine Ibrahim, Sandrine Maljean-Dubois and Jessica Owley, 'The Paris Agreement Compliance Mechanism: Beyond COP 26' (2021) 11 Wake Forest Law Review Online 147-160, 148.

¹⁴² *ibid* 149.

¹⁴³ Ibrahim, Maljean-Dubois and Owley (σημ 141) 150· Bodansky, Brunnée and Rajamani, 'Introduction' (σημ 97) 25.

¹⁴⁴ Ibrahim, Maljean-Dubois and Owley (σημ 141) 150.

¹⁴⁵ Συμφωνία των Παρισίων, άρθρο 13 παρ. 1,

¹⁴⁶ Βάσει της παραγράφου 7 του άρθρου 13, τα μέρη οφείλουν να παρέχουν μια εθνική έκθεση απογραφής των ανθρωπογενών εκπομπών ανά πηγές και αφαιρέσεις από καταβόθρες αερίων θερμοκηπίου, καθώς τις απαραίτητες πληροφορίες για την παρακολούθηση της πορείας ως προς τη εφαρμογή και επίτευξη των εθνικά καθορισμένων συνεισφορών.

υπ' όψιν και το γεγονός ότι δεν υπάρχει μια ενιαία μεθοδολογία προσδιορισμού των συνεισφορών. Κάθε κράτος έχει ευχέρεια να επιλέξει από διαφορετικούς τύπους στόχων, με αποτέλεσμα να υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις συνεισφορές.¹⁴⁷ Τέτοιες διαφορές καθιστούν δύσκολο να συγκεντρωθούν και να συγκριθούν οι προσπάθειες των μερών.¹⁴⁸ Με τη διασφάλιση συνθηκών διαφάνειας και σαφήνειας, επιδιώκεται να περιοριστεί και να κατευθυνθεί αυτή η ευχέρεια των μερών κατά τον καθορισμό του περιεχομένου των συνεισφορών τους.¹⁴⁹ Παράλληλα, με την κοινοποίηση των απαιτούμενων πληροφοριών, οι συνεισφορές και η εφαρμογή τους καθίστανται ανοιχτές σε επίσημη και ανεπίσημη «αξιολόγηση από ομότιμους» (*peer review*), σε έλεγχο από μη κρατικούς παράγοντες και σε εκτιμήσεις από επιστημονικές κοινότητες.¹⁵⁰ Πρόκειται στην ουσία για μια τακτική τύπου «κατονομάζω και επιπλήττω» (*'naming and shaming'*) η οποία επιδιώκει να ωθήσει τα μέρη προς την εφαρμογή των συνεισφορών τους αλλά και να δημιουργήσει πίεση ώστε να εντείνουν τις προσπάθειές τους.¹⁵¹

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι πληροφορίες που υποβάλλονται στο πλαίσιο του πλαισίου διαφάνειας τροφοδοτούν τη διαδικασία του παγκόσμιου απολογισμού που προβλέπεται στο Άρθρο 14.¹⁵² Ο παγκόσμιος απολογισμός αποτελεί το μηχανισμό για την αξιολόγηση της προόδου σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο μηχανισμός αυτός ενισχύει την αποτελεσματικότητα του ρυθμιστικού πλαισίου για την κλιματική αλλαγή, διότι επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας γενικής εικόνας για το συνολικό απόθεμα αερίων του θερμοκηπίου στην τροπόσφαιρα, παράλληλα προς την ατομική αξιολόγηση της απόδοσης κάθε χώρας που λαμβάνει χώρα εντός του πλαισίου διαφάνειας.¹⁵³ Ο απολογισμός θα πραγματοποιείται περιοδικά, ανά πενταετία, εκκινώντας το 2023. Το δε αποτέλεσμά του αναμένεται να ανατροφοδοτήσει την αναθεώρηση και βελτίωση των δράσεων των μερών καθώς και τη βελτίωση της διεθνούς συνεργασίας για την κλιματική αλλαγή.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 505.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Ibid· Pierre-Marie Dupuy and Jorge E. Vinuales, *International Environmental Law* (2^η, Cambridge University Press 2018) 193.

¹⁵² Άρθρο 13 παράγραφος 5· Dupuy and Vinuales, *International Environmental Law* (σημ 151) 194.

¹⁵³ Dupuy and Vinuales (σημ 151) 194.

¹⁵⁴ Άρθρο 14 παρ.3

Οι δύο ανωτέρω μηχανισμοί αποτελούν καινοτόμα στοιχεία που εισήγαγε η Συμφωνία των Παρισίων στο ευρύτερο ρυθμιστικό πλαίσιο.¹⁵⁵ Το τρίτο στοιχείο της διαδικασίας εφαρμογής, ο μηχανισμός συμμόρφωσης του Άρθρου 15, δεν αποτελεί καινούργια τεχνική, διαφοροποιείται όμως αισθητά από το Πρωτόκολλο του Κιότο. Για τη διασφάλιση της ευρείας συμμετοχής, θυσιάστηκε η προβλεπόμενη από το Πρωτόκολλο διαδικασία μη συμμόρφωσης, που αποτελεί μέχρι σήμερα την πιο ολοκληρωμένη και παρεμβατική διαδικασία.¹⁵⁶ Η αντίστοιχη επιτροπή συμμόρφωσης είχε οιονεί δικαστικό ρόλο, ενώ οι πιθανές κυρώσεις είχαν σκοπό να είναι αποτρεπτικές.¹⁵⁷ Πλέον, υπό τις ρυθμίσεις της Συμφωνίας, η διαδικασία διαχείρισης της μη συμμόρφωσης έχει χαρακτήρα διευκολυντικό και υποστηρικτικό.¹⁵⁸ η επιτροπή προωθεί τη συμμόρφωση παρά την επιβάλλει.¹⁵⁹ Αυτό σημαίνει ότι η επιτροπή του Άρθρου 15 δεν έχει ρόλο δικαστικό ή τιμωρητικό, αλλά αντίθετα υποστηρίζει τα μέρη βοηθώντας τα να καταλάβουν πώς να συμμορφωθούν με τις διατάξεις της Συμφωνίας.¹⁶⁰ Παρ' όλο που είναι εμφανής η αδυναμία του μηχανισμού να επιβάλλει τη συμμόρφωση, τα μέρη φαίνεται να θεωρούν ότι αυτή η «ήπια» διάταξη συμμόρφωσης έχει ουσιαστικές επιπτώσεις και μπορεί, σε συνδυασμό με την απαίτηση της διαφάνειας, να προωθήσει την κλιματική δράση.¹⁶¹

Η Συμφωνία των Παρισίων προσέφερε μια ρεαλιστική προσέγγιση για τη διασφάλιση της συμμόρφωσης, αποδεχόμενη αφενός ότι «οι περισσότεροι μεγάλοι ρυπαντές είναι απρόθυμοι να δεσμευτούν σε ένα άκαμπτο σύνολο προκαθορισμένων μειώσεων εκπομπών που είναι νομικά δεσμευτικές» και παραμερίζοντας αφετέρου τη σύγκρουση σχετικά με την κατανομή των στόχων μετριασμού στις διαπραγματεύσεις.¹⁶² Παραμερίζοντας τις ποσοτικές δεσμεύσεις του Πρωτοκόλλου και υιοθετώντας το ευέλικτο εργαλείο των εθνικά καθορισμένων συνεισφορών, η

---

¹⁵⁵ Dupuy and Vinuales (σημ 151) 193 και 194.

¹⁵⁶ Ibrahim, Maljean-Dubois and Owley (σημ 141) 150.

¹⁵⁷ *ibid.*

¹⁵⁸ Dupuy and Vinuales, *International Environmental Law* (σημ 151).

¹⁵⁹ Ibrahim, Maljean-Dubois and Owley (σημ 141) 153.

¹⁶⁰ *ibid* 153 και 154.

¹⁶¹ Lavanya Rajamani, 'Elaborating The Paris Agreement: Implementation and Compliance' (November 2017) C2ES-Center for Climate and Energy Solutions, 1-4 <<https://www.c2es.org/wp-content/uploads/2017/11/elaborating-the-paris-agreement-implementation-and-compliance-11-17.pdf>>

¹⁶² Robert Falkner, 'The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics', (2016)92 *International Affairs* 1107, 1119.

Συμφωνία περιόρισε το κόστος σε σχέση με την εθνική κυριαρχία των κρατών.¹⁶³ Κατάφερε να εξασφαλίσει την ευρεία συμμετοχή των κρατών και ιδίως των μεγάλων ρυπαντών, όπως οι ΗΠΑ και η Κίνα, που ήταν και βασική επιδίωξη των διαπραγματεύσεων για την υιοθέτησή της.¹⁶⁴

Για την αποτελεσματικότητα του ρυθμιστικού καθεστώτος, ωστόσο, δεν αρκεί μόνο το επίπεδο της συμμετοχής, αλλά είναι αναγκαία, παράλληλα, η αυστηρότητα των δεσμεύσεων και η συμμόρφωση των κρατών.¹⁶⁵ Σε σχέση με την υποχρέωση μετριασμού, η Συμφωνία των Παρισίων χαρακτηρίζεται από μεγάλη ευελιξία, δεδομένου ότι η συνεισφορά κάθε μέρους στη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου αποτελεί προϊόν εθνικής απόφασης και όχι διεθνούς διαπραγμάτευσης.¹⁶⁶ Άλλωστε, η εθνικά καθορισμένη συνεισφορά αποτελεί περιεχόμενο μιας υποχρέωσης συμπεριφοράς, αφού τα μέρη οφείλουν να αναλάβουν προσπάθειες προς επίτευξή της. Τέλος, η διαδικασία ελέγχου και συμμόρφωσης επιδιώκει να διευκολύνει την εφαρμογή, χωρίς την επιβολή ποινών, και να υποστηρίζει τα κράτη στις προσπάθειές τους.

Λόγω της κατεύθυνσης που έχει λάβει το καθεστώς του ΟΗΕ για την κλιματική αλλαγή, είναι μικρή η προοπτική ότι από μόνο του μπορεί να διασφαλίσει ότι οι δεσμεύσεις των μερών θα αυξηθούν με την πάροδο του χρόνου στο επίπεδο που απαιτείται για την επίτευξη του στόχου θερμοκρασίας στους «αρκετά πιο κάτω από 2°C».¹⁶⁷ Πράγματι, στην έκθεση «*Emissions Gap Report 2022*» από το Πρόγραμμα των ΗΕ για το Περιβάλλον (UNEP) σημειώνεται ότι οι τρέχουσες πολιτικές και οι εθνικά καθορισμένες συνεισφορές δεν θέτουν τις εκπομπές σε πορεία μείωσης της υπερθέρμανσης σύμφωνα προς το στόχο θερμοκρασίας της Συμφωνίας των Παρισίων.¹⁶⁸ Μάλιστα, «η διατήρηση του επιπέδου των προσπαθειών για μετριασμό της κλιματικής αλλαγής που συνεπάγονται οι τρέχουσες άνευ όρων εθνικά

---

¹⁶³ *ibid.* Daniel Bodansky, 'Multilateral Environmental Treaty Making' σε Lavanya Rajamani and Jacqueline Peel, *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (Oxford University Press 2021) 413.

¹⁶⁴ Dupuy and Vinuales, *International Environmental Law* (σημ 151) 190.

¹⁶⁵ Bodansky, Brunnée and Rajamani, 'Introduction' (σημ 97) 6.

¹⁶⁶ Bodansky, 'Multilateral Environmental Treaty Making' (σημ 163) 413- 414.

¹⁶⁷ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 507.

¹⁶⁸ United Nations Environment Programme (UNEP), *Emissions Gap Report 2022: The Closing Window — Climate crisis calls for rapid transformation of societies* (2022, Nairobi), 35.

καθορισμένες συνεισφορές (NDC) εκτιμάται ότι θα περιορίσει την υπερθέρμανση κατά τον εικοστό πρώτο αιώνα σε περίπου 2,6°C».¹⁶⁹

Παράλληλα προς τον καθοδηγητικό ρόλο για τα κράτη, το πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών αποτελεί για τα εθνικά δικαστήρια, μεταξύ άλλων, μια χρήσιμη βάση προκειμένου να στηρίζουν τις προσπάθειες και να αναγκάσουν για πιο φιλόδοξες εθνικές δράσεις.¹⁷⁰

Γ. Διεθνές εθιμικό δίκαιο: Η αρχή της μη πρόκλησης βλάβης

Η αρχή της μη πρόκλησης βλάβης (*'no-harm' principle*) θεωρείται ακρογωνιαίος λίθος του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου.¹⁷¹ Βάσει αυτής, τα κράτη οφείλουν να διασφαλίζουν ότι δραστηριότητες υπό την δικαιοδοσία ή τον έλεγχο τους δεν προκαλούν σημαντική διασυνοριακή περιβαλλοντική βλάβη σε άλλα κράτη ή σε περιοχές πέρα από τα όρια της εθνικής δικαιοδοσίας τους.¹⁷² Με την αρχή εισάγεται μία θετική υποχρέωση υπό την οποία τα κράτη είναι υποχρεωμένα να λαμβάνουν – κατά το μέτρο του δυνατού – μέτρα ώστε να προλαμβάνουν, να περιορίζουν και να ελέγχουν τον κίνδυνο περιβαλλοντικής βλάβης από δραστηριότητες εντός της επικράτειάς τους.¹⁷³

Το Διεθνές Δικαστήριο στη γνωμοδότησή του για την *Νομιμότητα απειλής ή χρήσης πυρηνικών όπλων* αναγνώρισε, μάλιστα, ότι η αρχή αποτελεί κανόνα του διεθνούς εθιμικού δικαίου.¹⁷⁴ Πρόκειται λοιπόν για μία νομικά δεσμευτική υποχρέωση που μπορεί να αποτελέσει νομική βάση για την έγερση αξιώσεων προς αναγνώριση ευθύνης από περιβαλλοντική ζημία.¹⁷⁵ Συνεπώς, στην περίπτωση που ένα κράτος αποτύχει να διασφαλίσει ότι οι δραστηριότητες εντός της δικαιοδοσίας του δεν προκαλούν διασυνοριακές περιβαλλοντικές αλλαγές, μπορεί να ενεργοποιηθεί η διεθνής ευθύνη.¹⁷⁶

¹⁶⁹ UNEP, *Emissions Gap Report 2022*, 35.

¹⁷⁰ Rajamani and Werksman, 'Climate Change' (σημ 39) 507.

¹⁷¹ Sands et al (σημ 19) 201.

¹⁷² Mayer, 'The Relevance of the No-Harm Principle' (σημ 38) 82.

¹⁷³ Birnie, Boyle and Redgwell (σημ 13) 143.

¹⁷⁴ *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons* (Advisory Opinion) [1996] I.C.J. Reports 1996.

¹⁷⁵ Sands et al (σημ 13) 198.

¹⁷⁶ Mayer, 'The Relevance of the No-Harm Principle' (σημ 38) 82.

Η αρχή της μη πρόκλησης βλάβης έχει τις ρίζες της στη διαιτητική απόφαση *Trail Smelter* (1941), η οποία αφορά υπόθεση διασυνοριακής ατμοσφαιρικής ρύπανσης ανάμεσα στον Καναδά και τις ΗΠΑ.¹⁷⁷ Το διαιτητικό δικαστήριο στηρίχθηκε στην αρχή της καλής γειτονίας μεταξύ γειτονικών χωρών και αναγνώρισε την υποχρέωση πρόληψης της διασυνοριακής περιβαλλοντικής ζημίας.¹⁷⁸ Έκρινε ειδικότερα ότι «κανένα κράτος δεν έχει το δικαίωμα να κάνει χρήση ή να επιτρέπει τη χρήση της επικράτειάς του κατά τρόπο που να προκαλεί βλάβη από αέρια στην επικράτεια άλλου ή στις ιδιοκτησίες ή στα πρόσωπα σε αυτό [το κράτος], όταν η υπόθεση έχει σοβαρές συνέπειες και η βλάβη αποδεικνύεται από σαφή και πειστικά στοιχεία».¹⁷⁹ Με άλλα λόγια, κάθε κράτος έχει την υποχρέωση να ασκεί δέουσα επιμέλεια σε σχέση με τις δραστηριότητες ατόμων και επιχειρήσεων εντός της επικράτειάς του προκειμένου να εξασφαλίσει ότι δεν θα προκαλέσουν βλάβη σε άλλα κράτη και τους υπηκόους τους.¹⁸⁰

Η απόφαση έθεσε τις βάσεις για την Αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης και μετέπειτα την Αρχή 2 της Διακήρυξης του Ρίο, σύμφωνα με τις οποίες τα κράτη έχουν μεν κυριαρχία επί των φυσικών πόρων τους, παράλληλα όμως είναι υποχρεωμένα να μην προκαλούν διασυνοριακή περιβαλλοντική ζημία.¹⁸¹ Οι αρχές θέτουν, δηλαδή, περιβαλλοντικά όρια στο κυρίαρχο δικαίωμα των κρατών να χρησιμοποιούν την επικράτειά τους και να εκμεταλλεύονται τους φυσικούς πόρους τους κατά το δοκούν, ενώ την ίδια στιγμή επεκτείνουν την υποχρέωση και στις περιοχές πέρα από την εθνική δικαιοδοσία.

Παρ' όλο που ο κανόνας της μη πρόκλησης βλάβης αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά στο πλαίσιο της διασυνοριακής ρύπανσης, μπορεί να εφαρμοστεί και σε παγκόσμιες απειλές, όπως η κλιματική αλλαγή.¹⁸² Το σκεπτικό που δικαιολογεί την πρόληψη τοπικών διασυνοριακών ζημιών ισχύει κατά μείζονα λόγο και σε εκείνες τις περιπτώσεις που διακυβεύεται η ευημερία και η επιβίωση άλλων κρατών και εν γένει

¹⁷⁷ *Trail Smelter Case (US v Canada)* UN Reports of International Arbitral Awards (UNRIAA), 16 April 1938 and 11 March 1941, Vol. III, pp. 1905-1982

¹⁷⁸ Sands et al (σημ 19) 207.

¹⁷⁹ *Trail Smelter Case (US v Canada)*.

¹⁸⁰ ILC, 'First report on the protection of the atmosphere' (σημ 14) 251.

¹⁸¹ Paolo Galizzi, 'Air, Atmosphere and Climate Change' σε Shawkat Alam et al (επιμ), *Routledge Handbook of International Environmental Law* (2013).

¹⁸² *ibid*· βλ. επίσης, Mayer, "The Relevance of the No-Harm Principle" (σημ 38).

της ανθρωπότητας.¹⁸³ Οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου αποτελούν μία από τις σημαντικότερες ανθρωπογενείς περιβαλλοντικές ζημίες. Αυτές διαχέονται γρήγορα στην ατμόσφαιρα και οι συνέπειές τους, όπως η υπερθέρμανση του πλανήτη, δεν παραμένουν τοπικά εντοπισμένες, αναλόγως της πηγής τους, αλλά επηρεάζουν την παγκόσμια ατμόσφαιρα και όλον τον πλανήτη. Πράγματι, η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή, συμπεριλαμβανομένων των πιο συχνών και έντονων ακραίων φαινομένων, έχει προκαλέσει εκτεταμένες δυσμενείς επιπτώσεις και σχετικές απώλειες και ζημίες στη φύση και τους ανθρώπους, πέρα από τη φυσική μεταβλητότητα του κλίματος.¹⁸⁴

Στο προοίμιο της Σύμβασης Πλαισίου των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή αναγνωρίζεται ότι «τα Κράτη έχουν, [...], το κυρίαρχο δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τους πόρους τους σύμφωνα προς τις περιβαλλοντικές και αναπτυξιακές πολιτικές τους, και την υποχρέωση να διασφαλίζουν ότι οι δραστηριότητες υπό τη δικαιοδοσία ή τον έλεγχό τους δεν προκαλούν βλάβη στο περιβάλλον άλλων Κρατών ή σε περιοχές πέρα από τα όρια της εθνικής δικαιοδοσίας».¹⁸⁵ Το προοίμιο επιβεβαιώνει ότι ο κανόνας της μη πρόκλησης βλάβης αποτελεί κομμάτι του διεθνούς δικαίου για την κλιματική αλλαγή και άρα υπάρχει κάποια σύνδεση με τη σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στα μέρη της Σύμβασης.¹⁸⁶

Πέρα όμως από αυτή την αναφορά και παρά το γεγονός ότι αποτελεί θεμέλιο του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, η αρχή δεν έχει αξιοποιηθεί στις διεθνείς αντιδράσεις για την κλιματική αλλαγή.¹⁸⁷ Σε αντίθεση με την «παραδοσιακή» διασυννοριακή ρύπανση, δεν υπάρχει άμεση σύνδεση ανάμεσα στην αιτία και το αποτέλεσμα. Στην περίπτωση της κλιματικής αλλαγής ένα πλήθος εκπομπών από διάφορες πηγές αλλάζει τη σύνθεση της ατμόσφαιρας της Γης και καθίσταται, έτσι, δύσκολο να εντοπιστεί η αποτυχία ορισμένου κράτους να ελέγξει δραστηριότητες

¹⁸³ Sandrine Maljean-Dubois, 'The No-Harm Principle as the Foundation of International Climate Law' 17 σε Benoit Mayer and Alexander Zahar (επιμ), *Debating Climate Law* (Cambridge University Press 2021)· Benoit Mayer, 'Construing International Climate Change Law As a Compliance Regime' (2018) 7 *Transnational Environmental Law* 121.

¹⁸⁴ IPCC, 'Summary for Policymakers', *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. (Cambridge University Press 2022) para B.1 <<https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/>>.

¹⁸⁵ United Nations Framework Convention on Climate Change (υιοθετήθηκε 9 Μαΐου 1992, τέθηκε σε ισχύ 21 Μαρτίου 1994) 1771 UNTS 107 (εφεξής UNFCCC).

¹⁸⁶ Christoph Schwarte, "'No-Harm Rule" and Climate Change', 3 <<http://legalresponseinitiative.org/wp-content/uploads/2013/07/BP42E-Briefing-Paper-No-Harm-Rule-and-Climate-Change-24-July-2012.pdf>>

¹⁸⁷ Mayer, 'The Relevance of the No-Harm Principle' (σημ 38) 79.

που προκαλούν σημαντική βλάβη στο περιβάλλον άλλων κρατών ή σε περιοχές πέρα της εθνικής δικαιοδοσίας.¹⁸⁸ Οποιαδήποτε βλάβη μπορεί να γίνει αντιληπτή ως το αποτέλεσμα της συσσώρευσης πολύπλοκων και συνδυαστικών συνεπειών ποικίλων παραγόντων που εμπλέκουν διαφορετικούς ρύπους και ρυπαντές.¹⁸⁹

Αν και είναι εμφανής η δυσκολία εφαρμογής της αρχής, το κυριότερο εμπόδιο φαίνεται να είναι γεωπολιτικό.¹⁹⁰ Η κλιματική αλλαγή οφείλεται κατά βάση στη συμπεριφορά των βιομηχανικών, πλούσιων κρατών, τα οποία διαθέτουν μεγαλύτερη επιρροή και ισχύ στη διεθνή σκηνή, σε αντίθεση προς τα ευάλωτα κράτη που έχουν συμβάλει και λιγότερο στο πρόβλημα.¹⁹¹ Όπως ήδη αναφέρθηκε, η αρχή ως κανόνας του διεθνούς εθιμικού δικαίου μπορεί να αποτελέσει νομική βάση για την αναγνώριση διεθνούς ευθύνης ενός κράτους.¹⁹² Γι' αυτό και τα μεγάλα βιομηχανικά κράτη είναι απρόθυμα να αναγνωρίσουν τη διεθνή ευθύνη τους ως αποτέλεσμα των ιστορικών ή σημερινών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, πολύ περισσότερο δε αφού αυτή η ευθύνη μπορεί να συνεπάγεται και υποχρέωση πλήρους αποκατάστασης για τυχόν προκύπτουσες ζημιές.¹⁹³ Η στάση των ανεπτυγμένων κρατών επιβεβαιώνεται και από την αντίδρασή τους σε σχέση με το ζήτημα της απώλειας και ζημίας (*loss and damage*). Αν και η αντιμετώπιση της απώλειας και ζημίας σε σχέση με τις δυσμενείς συνέπειες της κλιματικής αλλαγής τέθηκε αυτοτελώς με το Άρθρο 8 της Σύμβασης των Παρισίων,¹⁹⁴ στην παράγραφο 51 της Απόφασης 1/CP. 21¹⁹⁵ διευκρινίζεται ότι το εν λόγω άρθρο δεν μπορεί να αποτελέσει βάση για οποιαδήποτε ευθύνη ή αποζημίωση.¹⁹⁶

Δεδομένου ότι η διεθνής ευθύνη ανάγεται στις σχέσεις μεταξύ των κρατών και γεννά διεθνείς διαφορές, ζητήματα που αφορούν ειδικότερα την εφαρμογή της αρχής μη

---

¹⁸⁸ Schwarte (σημ 186) 4.

¹⁸⁹ *ibid.*

¹⁹⁰ Mayer, 'Construing International Climate Change Law As a Compliance Regime' (σημ 138) 2.

¹⁹¹ *ibid.*

¹⁹² Sands et al (σημ 19) 198.

¹⁹³ Mayer, 'The Relevance of the No-Harm Principle' (σημ 38) 81.

¹⁹⁴ Paris Agreement (Συμφωνία των Παρισίων) (υιοθετήθηκε 12 Δεκεμβρίου 2015, τέθηκε σε ισχύ 4 Νοεμβρίου 2016).

¹⁹⁵ UNFCCC, COP 21, 'Adoption of the Paris Agreement' Decision 1/CP.21 (29 January 2016) FCCC/CP/2015/10/Add.1.

¹⁹⁶ Kurt Winter, 'The Paris Agreement: New Legal Avenues to Support a Transboundary Harm Claim on the Basis of Climate Change' σε Christina Voigt (επιμ), *International Judicial Practice on the Environment: Questions of Legitimacy* (Cambridge University Press 2019) 189.

πρόκλησης βλάβης,¹⁹⁷ όπως το μέγεθος της περιβαλλοντικής ζημίας, ο κανόνας της δέουσας επιμέλειας, οι επιμέρους διαδικαστικές υποχρεώσεις που απορρέουν για τα κράτη, δεν θα εξετασθούν. Η αρχή της μη πρόκλησης βλάβης δεν είναι ένας κανόνας που μπορούν να επικαλεστούν οι πολίτες ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, γι' αυτό και η περαιτέρω ανάλυσή της ξεπερνά το πεδίο της παρούσας εργασίας.

2^ο Κεφάλαιο: Η σύνδεση της κλιματικής αλλαγής με τα ανθρώπινα δικαιώματα

Η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή συνιστά τη μεγαλύτερη, πιο διάχυτη και γενικευμένη απειλή για τις ανθρώπινες κοινωνίες και το φυσικό περιβάλλον.¹⁹⁸ Αν και οι συζητήσεις για το ζήτημα περιστρέφονταν παραδοσιακά γύρω από τις επιστημονικές, περιβαλλοντικές και οικονομικές πτυχές, η εστίαση των συζητήσεων διευρύνθηκε προοδευτικά κατά τα προηγούμενα χρόνια, δίνοντας μεγαλύτερη προσοχή στις ανθρώπινες και κοινωνικές διαστάσεις του θέματος.¹⁹⁹

Η 6^η Έκθεση Αξιολόγησης (Sixth Assessment Report (AR6)) της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή παρέχει, όπως και οι προγενέστερες, μια λεπτομερή εικόνα του πώς οι κλιματικές αλλαγές που παρατηρούνται και προβλέπονται, επηρεάζουν και θα επηρεάσουν δυσμενώς τους ανθρώπους, τις ιδιοκτησίες και τις υποδομές, καθώς και τα οικοσυστήματα και τους φυσικούς πόρους.²⁰⁰ Η κλιματική αλλαγή, σε συνδυασμό με τα ακραία καιρικά φαινόμενα, που αυξάνονται σε συχνότητα και ένταση, δηλαδή τις ακραίες θερμοκρασίες στην ξηρά και τη θάλασσα, τις έντονες βροχοπτώσεις και τις πλημμύρες, την ξηρασία, και τις πυρκαγιές, ωθούν τις ανθρώπινες κοινωνίες και τα οικοσυστήματα πέρα από την ικανότητα προσαρμογής τους.²⁰¹

Οι δυσμενείς συνέπειες της υπερθέρμανσης του πλανήτη έχουν σοβαρό αντίκτυπο στην ανθρώπινη ζωή και τις συνθήκες διαβίωσης, και κατ' επέκταση στην απόλαυση

---

¹⁹⁷ βλ. ενδεικτικά Jutta Brunnée, 'Harm Prevention' σε Lavanya Ramajani and Jacqueline Peel (επιμ), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2η, Oxford University Press 2021) 269 κ.εξ.

¹⁹⁸ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' (December 2015) 1.

¹⁹⁹ OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61, 3.

²⁰⁰ IPCC, 'Summary for Policymakers' σε H.-O. Pörtner et al (επιμ), *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. (Cambridge University Press 2022) 9 κ.εξ.

²⁰¹ *ibid* 9.

των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η κλιματική αλλαγή πλήττει τα ανθρώπινα δικαιώματα, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, μέσα από την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, το οποίο παρέχει περιβαλλοντικά αγαθά και υπηρεσίες απαραίτητα για την επιβίωση και την αξιοπρεπή διαβίωση του ανθρώπου.²⁰² Τα δικαιώματα στη ζωή, στην υγεία, στο καθαρό νερό, στην τροφή, στην επαρκή στέγαση και σε ένα επαρκές βιοτικό επίπεδο πλήττονται ιδιαίτερα.²⁰³ Όσον αφορά μάλιστα τα μικρά νησιωτικά κράτη και τις παράκτιες κοινότητες που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή, πλήττεται το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης και η ίδια τους η επιβίωση.²⁰⁴

Η ρύπανση που συνδέεται με την κλιματική αλλαγή και κυρίως τα ακραία καιρικά φαινόμενα αυξάνουν τον αριθμό των ανθρώπων που υποφέρουν από θάνατο, ασθένειες και τραυματισμούς.²⁰⁵ Μάλιστα, σύμφωνα με τη Διακυβερνητική Επιτροπή, παρατηρείται, με μεγάλη βεβαιότητα, ότι οι ακραίοι καύσωνες έχουν οδηγήσει σε ανθρώπινη θνησιμότητα και νοσηρότητα, ενώ παγκοσμίως έχει επηρεαστεί αρνητικά η υγεία των ανθρώπων.²⁰⁶ Η εμφάνιση ασθενειών που μεταδίδονται μέσω των τροφίμων και του νερού και σχετίζονται με το κλίμα, έχει αυξηθεί, ενώ οι υψηλότερες θερμοκρασίες, η αυξημένη βροχή και οι πλημμύρες έχουν οδηγήσει σε αυξημένη εμφάνιση γαστρεντερικών ασθενειών, όπως η χολέρα.²⁰⁷

Την ίδια στιγμή αυξάνονται οι ζημιές στις ιδιοκτησίες και τις υποδομές. Άνθρωποι χάνουν τις οικίες τους, ενώ οι πλημμύρες, η ξηρασία και η διάβρωση του εδάφους καθιστούν σταδιακά τις εκτάσεις μη κατοικήσιμες.²⁰⁸ Η άνοδος της στάθμης της θάλασσας απειλεί την ίδια τη γη των χαμηλών παράκτιων περιοχών, ενώ το λιώσιμο των πάγων το έδαφος της Αρκτικής, με αποτέλεσμα ο εκτοπισμός (*displacement*) και η μετανάστευση να αποτελούν μια επικείμενη προοπτική για τις εκεί κοινότητες.²⁰⁹ Η άνοδος της θερμοκρασίας μπορεί, επίσης, να επηρεάσει το δικαίωμα σε επαρκή

---

²⁰² UNEP, 'Climate Change and Human Rights' (December 2015) 1. Οι περιβαλλοντικές υπηρεσίες συνίστανται σε: καθαρό αέρα· καθαρό νερό· τροφή· καύσιμα για την παραγωγή ενέργειας· προστασία από τα καιρικά φαινόμενα (καταιγίδες, πλημμύρες, πυρκαγιές και ξηρασία)· ρύθμιση του κλίματος και έλεγχος των ασθενειών· μέρη για αισθητική, ψυχαγωγική και πνευματική απόλαυση.

²⁰³ *ibid* viii.

²⁰⁴ OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015), 3 και 13.

²⁰⁵ OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61, 9

²⁰⁶ IPCC, 'Summary for Policymakers' 11 σημείο B.1.4.

²⁰⁷ *Ibid*.

²⁰⁸ OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015) 19.

²⁰⁹ *ibid*.

στέγαση, ιδιαίτερα στις πυκνές αστικές περιοχές λόγω του φαινομένου «της θερμικής νησίδας» (*heat-island effect*).²¹⁰

Η υπερθέρμανση έχει περιορίσει, περαιτέρω, την επισιτιστική ασφάλεια και την ασφάλεια των υδάτινων πόρων.²¹¹ Τα αυξανόμενα καιρικά και κλιματικά ακραία φαινόμενα έχουν εκθέσει εκατομμύρια ανθρώπους σε σοβαρή επισιτιστική ανασφάλεια και μειωμένη ασφάλεια νερού, με τις μεγαλύτερες επιπτώσεις να παρατηρούνται σε πολλές τοποθεσίες και/ή κοινότητες στην Αφρική, την Ασία, την Κεντρική και Νότια Αμερική, τα μικρά νησιωτικά κράτη και την Αρκτική.²¹² Η κλιματική αλλαγή βλάπτει τη γεωργική παραγωγικότητα, την παραγωγή τροφίμων και τα πρότυπα καλλιέργειας, συμβάλλοντας έτσι σε ελλείψεις διαθεσιμότητας τροφίμων.²¹³ Μάλιστα, στην έκθεσή της η Διακυβερνητική Επιτροπή αναφέρει με μεγάλη βεβαιότητα ότι οι ξαφνικές απώλειες στην παραγωγή τροφίμων και η πρόσβαση σε τρόφιμα μειωμένης διατροφικής ποικιλομορφίας έχουν αυξήσει τον υποσιτισμό σε πολλές κοινότητες, ιδίως για τους αυτόχθονες πληθυσμούς, τους παραγωγούς τροφίμων μικρής κλίμακας και τα νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος, με τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τις έγκυες γυναίκες να επηρεάζονται ιδιαίτερα.²¹⁴

Φυσικά, οι δυσμενείς επιπτώσεις δεν βιώνονται από όλα τα άτομα και τις κοινότητες κατά τον ίδιο τρόπο, δεδομένου ότι δεν είναι ίδια η δυνατότητά τους να προσαρμοστούν στην κλιματική αλλαγή. Την ίδια στιγμή, η κλιματική αλλαγή πολλαπλασιάζει τις απειλές και οξύνει ήδη υπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες.²¹⁵ Οι δυσμενείς επιπτώσεις της επηρεάζουν, και αναμένεται να επηρεάσουν, δυσανάλογα άτομα, ομάδες και λαούς σε ευάλωτες καταστάσεις, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών, των παιδιών, των ηλικιωμένων, των αυτόχθονων πληθυσμών, των μειονοτήτων, των μεταναστών, των εργαζομένων της

---

²¹⁰ Smita Narula, 'Human Rights and Climate Change' σε Karl S. Coplan, Shelby D. Green, Katrina Fischer Kuh et al (επιμ), *Climate Change Law: An Introduction* (Edward Elgar 2021) 143. Οι «θερμικές νησίδες» είναι αστικές περιοχές που αντιμετωπίζουν υψηλότερες θερμοκρασίες από τα φυσικά τοπία, επειδή κατασκευές, όπως οι δρόμοι και τα κτίρια, απορροφούν και εκπέμπουν εκ νέου τη θερμότητα του ήλιου.

²¹¹ IPCC, 'Summary for Policymakers' σε H.-O. Pörtner et al (επιμ), *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. (Cambridge University Press 2022) 9 σημείο B.1.3.

²¹² *ibid.*

²¹³ HRC, Resolution 50/9(7 July 2022) A/HRC/RES/50/9.

²¹⁴ IPCC, 'Summary for Policymakers' 9 σημείο B.1.3.

²¹⁵ IPCC, 'Summary for Policymakers' 9.

υπαίθρου, των ατόμων με αναπηρία και των φτωχών.²¹⁶ Η κλιματική αλλαγή δεν οδηγεί μόνο σε προσβολές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και οι προσβολές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιδεινώνουν περαιτέρω την ευπάθεια στην κλιματική αλλαγή.²¹⁷

Οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής δεν περιορίζονται στο παρόν, αλλά σύμφωνα με τις επιστημονικές προβλέψεις αναμένεται ότι θα κλιμακωθούν στο μέλλον. Ειδικότερα, προβλέπεται ότι ακόμη κι αν η μέση θερμοκρασία του πλανήτη συγκρατηθεί εντός του στόχου των 2 βαθμών Κελσίου, οι επιπτώσεις θα επεκταθούν δραματικά στις επόμενες γενιές.²¹⁸ Η Διακυβερνητική Επιτροπή αναφέρει, με πολύ υψηλό επίπεδο βεβαιότητας, ότι οι βραχυπρόθεσμες ενέργειες που περιορίζουν την υπερθέρμανση του πλανήτη κοντά στους 1,5°C θα μειώσουν σημαντικά τις προβλεπόμενες απώλειες και ζημιές στα ανθρώπινα συστήματα και τα οικοσυστήματα, συγκριτικά με υψηλότερα επίπεδα θέρμανσης, αλλά δεν μπορούν να τις εξαλείψουν όλες.²¹⁹ Η ανάγκη να ληφθούν μέτρα αφενός για την μείωση των εκπομπών, αφετέρου για τον περιορισμό της ευπάθειας και την ενίσχυση της ανθεκτικότητας ενώπιον των κλιματικών επιπτώσεων, είναι προφανής.

Ωστόσο, περιπλέκοντας περαιτέρω το ζήτημα, η αντίδραση στην κλιματική αλλαγή μπορεί επίσης να επηρεάσει αρνητικά τα ανθρώπινα δικαιώματα.²²⁰ Συνεπώς, τόσο οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής όσο και τα μέτρα για το μετριασμό και την προσαρμογή μπορούν να αποτελέσουν ανεπιθύμητη παρέμβαση στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, η κατασκευή υδροηλεκτρικών έργων ως δράση για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, μπορεί να επηρεάσει αρνητικά την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκτοπίζοντας τους ντόπιους πληθυσμούς και καταστρέφοντας τα παραδοσιακά μέσα διαβίωσης.²²¹ Τα συστήματα τιμολόγησης του άνθρακα μπορούν, επίσης, να έχουν δυσανάλογη επίδραση στους

---

²¹⁶ OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015) 2.

²¹⁷ Jon Barnett, 'Human Rights and Vulnerability to Climate Change' σε Stephen Humphreys (επιμ), *Human Rights and Climate Change* (Cambridge University Press 2010) 258.

²¹⁸ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' (December 2015).

²¹⁹ IPCC, 'Summary for Policymakers' σε H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (επιμ), *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. (Cambridge University Press 2022) <<https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/>> 13.

²²⁰ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' 1· OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61, 22.

²²¹ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' 8.

φτωχούς, οι οποίοι μπορεί να υφίστανται μεγαλύτερες δυσκολίες λόγω των αυξημένων τιμών στην ενέργεια, τα καύσιμα και τα αγαθά.²²² Την κοινωνική αυτή διάσταση ανέδειξε το κίνημα των «κίτρινων γιλέκων» ('Gilets jaunes') στη Γαλλία μετά την επιβολή φόρου καυσίμων και την συνακόλουθη αύξηση των τιμών.²²³ Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό τα κράτη να λαμβάνουν υπ' όψιν τους την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη χάραξη της κλιματικής πολιτικής τους.

Γενικότερα, είναι σαφές ότι υπάρχει ισχυρή σύνδεση μεταξύ του περιβάλλοντος, της κλιματικής αλλαγής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή η σχέση έχει επίσης αναγνωριστεί από καιρό από το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών (HRC), τις ειδικές διαδικασίες και άλλους φορείς, καθώς και από εθνικές κυβερνήσεις. Αν και η φύση της σύνδεσης μεταξύ περιβάλλοντος και ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονης συζήτησης, έχει ωστόσο αναγνωριστεί ότι ένα καθαρό, υγιές και λειτουργικό περιβάλλον συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την απόλαυση δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ζωή, την υγεία, την τροφή και το επαρκές επίπεδο διαβίωσης.²²⁴ Το φυσικό περιβάλλον παρέχει στον άνθρωπο όλους εκείνους τους πόρους και τα μέσα που είναι απαραίτητα για να επιβιώσει και να διάγει μια ζωή με αξιοπρέπεια και ευημερία.²²⁵ Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης αντανάκλα την πρώτη αναγνώριση της αλληλένδετης σχέσης και της αλληλεξάρτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος.²²⁶

Κατά τα επόμενα χρόνια, η εστίαση μετατοπίζεται συγκεκριμένα στην κλιματική αλλαγή. Το 2007, εκπρόσωποι μικρών νησιωτικών αναπτυσσόμενων κρατών υιοθετούν τη Διακήρυξη του Μαλέ για την Ανθρώπινη Διάσταση της Παγκόσμιας Κλιματικής Αλλαγής (*Malé Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change*) εκφράζοντας ανησυχία για τη σαφή και άμεση επίδραση που έχει η κλιματική αλλαγή στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στη ζωή.²²⁷ Στο επίπεδο των ΗΕ, ήδη από το

---

²²² UNEP, 'Climate Change and Human Rights' 9-10.

²²³ <https://www.radiofrance.fr/dossiers/colere-jaune>.

²²⁴ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' 1.

²²⁵ *ibid.*

²²⁶ OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61, 7.

²²⁷ Malé Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change (14 November 2007) παράγραφος 2· Margaretha Wewerinke-Singh, *State Responsibility, Climate Change and Human Rights Under International Law* 6.

2008, το Συμβούλιο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (HRC) και οι Μηχανισμοί Ειδικών Διαδικασιών του (Special Procedures Mechanisms) συμμετέχουν ενεργά στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στα ανθρώπινα δικαιώματα.²²⁸ Το Συμβούλιο με το Ψήφισμα 7/23 αναγνώρισε τη σύνδεση της κλιματικής αλλαγής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εκφράζοντας την ανησυχία του ότι η κλιματική αλλαγή *«θέτει μια άμεση και εκτεταμένη απειλή για τους ανθρώπους και τις κοινότητες σε όλο τον κόσμο»* και ζήτησε από το Γραφείο της Υπατης Αρμοστείας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα να εκπονήσει μελέτη για το ζήτημα.²²⁹ Το 2009, ανταποκρινόμενη στο κάλεσμα, η Υπατη Αρμοστεία δημοσίευσε μία έκθεση που αναλύει τις επιπτώσεις και του κινδύνους της κλιματικής αλλαγής στην απόλαυση μιας σειράς ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²³⁰ Το Συμβούλιο έκτοτε έχει προχωρήσει στην έκδοση συνολικά 12 ψηφισμάτων για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κλιματική αλλαγή.²³¹ Με το Ψήφισμα 18/22, επιβεβαίωσε ότι *«οι υποχρεώσεις, τα πρότυπα και οι αρχές για τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν τη δυνατότητα να δικαιολογήσουν και να ενισχύσουν τη χάραξη διεθνών και εθνικών πολιτικών στον τομέα της κλιματικής αλλαγής, προωθώντας τη συνοχή, τη νομιμότητα και τα βιώσιμα αποτελέσματα.»*²³² Με το πιο πρόσφατο ψήφισμα 50/9, εκφράζει τη βαθιά ανησυχία ότι η κλιματική αλλαγή δημιουργεί υπαρκτή απειλή για ορισμένες χώρες, με μη αναστρέψιμες δυσμενείς επιπτώσεις στην πλήρη και αποτελεσματική απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και άλλα διεθνή μέσα για τα ανθρώπινα δικαιώματα.²³³ Το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής έχει αντιμετωπιστεί άλλωστε και στο πλαίσιο των εργασιών του Συμβουλίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον. Ειδικότερα, έχει αναγνωρίσει ότι οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην πλήρη

---

²²⁸ OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015) 10.

²²⁹ UNHRC Resolution 7/23 'Human Rights and Climate Change' (28 March 2008) A/HRC/RES/7/23.

²³⁰ OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61.

²³¹ UNHRC, Resolution 7/23(28 March 2008), 10/4 (25 March 2009), 18/22 (17 October 2011), 26/27 (15 July 2014), 29/15 (22 July 2015), 32/33 (18 July 2016), 35/20 (7 July 2017), 38/4 (16 July 2018), 41/21 (23 July 2019), 44/7 (23 July 2020), 47/24 (26 July 2021), 50/9 (14 July 2022).

²³² UNHRC Resolution 18/22 'Human Rights and Climate Change' (17 October 2011) A/HRC/RES/18/22.

²³³ UNHRC Resolution 50/9 'Human Rights and Climate Change' (7 July 2022) A/HRC/RES/50/9.

απόλαυση των δικαιωμάτων αποτελεί παγκόσμιο πρόβλημα που απαιτεί παγκόσμια λύση.²³⁴

Το 2012, το Συμβούλιο (HRC) διόρισε τον Ανεξάρτητο Εμπειρογνώμονα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον (Independent Expert on human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean healthy and sustainable environment), διευκρινίζοντας ότι, ενώ η σχέση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και περιβάλλοντος είναι ήδη αρκετά σαφής, *«οι υποχρεώσεις που επιβάλλει το δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος είναι λιγότερο κατανοητές»*.²³⁵ Μετέπειτα, ο μηχανισμός αυτός μετονομάστηκε σε Ειδικό Εισηγητή των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και το Περιβάλλον (UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment). Κατά τις συναντήσεις στο Παρίσι το 2015, η Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα *«έκανε επίσης μια ισχυρή δήλωση ότι η επείγουσα, αποτελεσματική και φιλόδοξη δράση για την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής δεν είναι μόνο ηθική επιταγή, αλλά και απαραίτητη προκειμένου να ικανοποιούνται τα καθήκοντα του κράτους στο πλαίσιο του δικαίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα.»*²³⁶

Στο τελικό κείμενο της Συμφωνίας των Παρισίων συμπεριλήφθηκε αναφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα, και συγκεκριμένα ότι όλα τα κράτη *«θα πρέπει, όταν αναλαμβάνουν δράση για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, να σέβονται, να προωθούν και να λαμβάνουν υπ' όψιν τις αντίστοιχες υποχρεώσεις τους για τα ανθρώπινα δικαιώματα»*.²³⁷ Η Συμφωνία αποτελεί την πρώτη πολυμερή περιβαλλοντική συμφωνία που κάνει ρητή αναφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα.²³⁸ Πολλοί απογοητεύτηκαν βλέποντας την αναφορά αυτή να ενσωματώνεται στο κείμενο του προοιμίου.²³⁹ Ωστόσο, δεν θα πρέπει να υποτιμάται η σημασία της, αφού σύμφωνα και προς τη Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, οι παράγραφοι του προοιμίου αποτελούν τμήμα του πλαισίου αναφοράς και θα πρέπει

²³⁴ Βλ. ενδεικτικά UNHRC, Resolution 16/11, 19/10, 25/21 and 28/11· OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015) 11.

²³⁵ HRC, 'Report of the Independent Expert on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment' (2012) UN Doc A/HRC/22/43.

²³⁶ OHCHR, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, 2016, 6.

²³⁷ Συμφωνία των Παρισίων, προοίμιο.

²³⁸ Sébastien Duyck, 'The Paris Climate Agreement and the Protection of Human Rights in a Changing Climate' (2015) 26 Yearbook of international Environmental Law 3-45, 10.

²³⁹ Benoit Mayer, 'Human Rights in the Paris Agreement' (2016) 6 Climate Law 109, 116.

να λαμβάνονται υπ' όψιν κατά την ερμηνεία υποχρεώσεων που εμπεριέχονται σε νομικά δεσμευτικές συμφωνίες.²⁴⁰

3^ο Κεφάλαιο: Το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η υποχρέωση μετριασμού

Όπως προκύπτει και από το προηγούμενο υποκεφάλαιο, υπάρχει ευρεία συναίνεση για το γεγονός ότι η κλιματική αλλαγή έχει, και θα εξακολουθήσει να έχει, αρνητικές επιπτώσεις στην πλήρη απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁴¹ Αυτό έχει αναγνωριστεί από πολλά όργανα και φορείς των ΗΕ και από εθνικές κυβερνήσεις.²⁴² Ωστόσο, παραμένει ασαφές ποιες είναι οι ακριβείς υποχρεώσεις των κρατών σε αυτό το θέμα και υπό ποιες συνθήκες η κρατική δράση ή αδράνεια σχετικά με την κλιματική αλλαγή οδηγεί πράγματι σε παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁴³ Μάλιστα, ενώ υπάρχει σημαντικός όγκος δηλώσεων για τη σύνδεση κλιματικής αλλαγής και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν γίνεται – μέχρι στιγμής – αναφορά σε παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁴⁴ Στη δε βιβλιογραφία γίνεται αναφορά στο γεγονός ότι καθεαυτή η κλιματική αλλαγή θίγει τα ανθρώπινα δικαιώματα, δήλωση όμως που παραγνωρίζει το θεωρητικό σημείο ότι οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων οφείλονται στις πράξεις των κρατών.²⁴⁵ Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ενώ έχει πλέον αναγνωριστεί η σχέση κλιματικής αλλαγής και προχωράμε αργά προς την αναγνώριση μιας υποχρέωσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων για αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, η διεθνής κοινότητα διστάζει να αναφέρεται ανοιχτά σε παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Office of the High Commissioner on Human Rights-OHCHR), στην πρόταση που υπέβαλε στην 21^η Διάσκεψη των Μερών της Σύμβασης Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή, δήλωσε ότι «[τα] κράτη (φορείς καθήκοντος) έχουν θετική υποχρέωση να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για την πρόληψη και την αποκατάσταση

---

²⁴⁰ Duyck, 'The Paris Climate Agreement and the Protection of Human Rights in a Changing Climate' (σημ 238) 11.

²⁴¹ OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015) 13.

²⁴² UNEP, 'Climate Change and Human Rights' (2015) 1.

²⁴³ Margaretha Wewerinke-Singh, 'State Responsibility for Human Rights Violations Associated with Climate Change' σε Sebastien Duyck, Sebastien Jodoin and Alyssa Johl (επιμ), *Routledge Handbook of Human Rights and Climate Governance* (Routledge 2018) 1.

²⁴⁴ Wewerinke-Singh, *State Responsibility, Climate Change and Human Rights* (σημ 227) 8.

²⁴⁵ *ibid* 8.

(...) των κλιματικών επιπτώσεων, και ως εκ τούτου, για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής και για να εξασφαλίσουν ότι όλα τα ανθρώπινα όντα (κάτοχοι δικαιωμάτων) έχουν την απαραίτητη ικανότητα προσαρμογής στην κλιματική κρίση».²⁴⁶ Είναι φυσικά κρίσιμο να προσδιοριστεί το ακριβές περιεχόμενο αυτών των υποχρεώσεων, προκειμένου το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να μπορεί να θεμελιώσει ένδικη απαίτηση εις βάρος μιας κυβέρνησης. Θα πρέπει ειδικότερα να εξεταστεί σε ποιο βαθμό οι απορρέουσες από τα ανθρώπινα δικαιώματα υποχρεώσεις ορίζουν ένα συγκεκριμένο επίπεδο δράσης για το κλίμα, και επομένως ένα συγκεκριμένο ποσοστό μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Για να αξιολογηθεί το περιεχόμενο αυτών των υποχρεώσεων υπό το διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ανάλυση θα στηριχθεί στο βασικό κορμό των αντίστοιχων διεθνών νομικών εργαλείων, δηλαδή την Οικουμενική Διακήρυξη για το Δικαιώματα του Ανθρώπου, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα.²⁴⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανάλογα με το ποιες συμφωνίες έχει κυρώσει ένα κράτος, διαφοροποιούνται και οι αντίστοιχες υποχρεώσεις του. Ωστόσο, υπάρχει αυξανόμενη συναίνεση ότι τα περισσότερα ή όλα τα δικαιώματα που απαριθμούνται στην Οικουμενική Διακήρυξη αποτελούν διεθνές εθιμικό δίκαιο και ως εκ τούτου είναι δεσμευτικά για όλα τα κράτη.²⁴⁸ Θα πρέπει, επίσης, να διευκρινιστεί το γεγονός ότι για το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής δεν υπάρχουν διατάξεις «σκληρού δικαίου» (*hard law*). Προς το παρόν πρέπει να στηριχθεί κανείς σε κείμενα «ήπιου δικαίου» (*soft law*) και δηλώσεις που έχουν ερμηνευτική μόνο αξία. Η ανάλυση θα περιοριστεί στα ουσιαστικά δικαιώματα. Τέλος, καθώς στο πλαίσιο των κλιματικών δικών που συζητούνται στη συνέχεια, ορισμένες εθνικές υποθέσεις επικαλούνται την ΕΣΔΑ, θα συζητηθεί σύντομα και τι μπορεί να βρεθεί στην ΕΣΔΑ σχετικά με το περιβάλλον και θα εξεταστεί η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ) ως προς αυτό.

²⁴⁶ OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015) 2.

²⁴⁷ Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December 1948 UNGA Res 217 A(III))· International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171· International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976) 993 UNTS 3.

²⁴⁸ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' 11.

A. Το πλαίσιο προστασίας των Ηνωμένων Εθνών

Η γέννηση του διεθνούς συστήματος για τα ανθρώπινα δικαιώματα τοποθετείται στην περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στις προσπάθειες της διεθνούς κοινότητας να διασφαλίσει ότι οι φρικαλεότητες που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν θα επαναλαμβάνονταν, μέσα από την εγκαθίδρυση ενός συστήματος δεσμευτικής προστασίας των δικαιωμάτων και την ανάπτυξη νέων προτύπων προστασίας.²⁴⁹

Τα νέα αυτά πρότυπα κωδικοποιήθηκαν σε τέσσερα στάδια.²⁵⁰ Αρχικά, διατυπώθηκαν έγνοιες για την προστασία των δικαιωμάτων στο Χάρτη των ΗΕ, ο οποίος στο Άρθρο 1 διακηρύσσει ότι ένας από τους σκοπούς των Ηνωμένων Εθνών είναι να πετύχουν «*διεθνή συνεργασία για την επίλυση διεθνών προβλημάτων οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και ανθρωπιστικής φύσεως, και για την ανάπτυξη και ενθάρρυνση του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους, χωρίς διακρίσεις*». Έπειτα, με την Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου²⁵¹ αναγνωρίστηκαν συγκεκριμένα δικαιώματα, τα οποία αναπτύχθηκαν περαιτέρω με το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα²⁵² και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα.²⁵³ Τέλος, υιοθετήθηκαν πρόσθετες συμβάσεις και διακηρύξεις για διάφορα ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων, για παράδειγμα, των δικαιωμάτων των παιδιών, των ατόμων με αναπηρίες, των έμφυλων και φυλετικών διακρίσεων.

Η Οικουμενική Διακήρυξη και τα δύο Σύμφωνα αποτελούν το λεγόμενο Διεθνές Νομοσχέδιο των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων (*International Bill of Human Rights*). Η Οικουμενική Διακήρυξη δεν συνιστά μία νομικώς δεσμευτική σύμβαση, έχει όμως «υψηλή ηθική ισχύ», διότι έθεσε τον πρώτο διεθνώς αναγνωρισμένο ορισμό των

---

²⁴⁹ OHCHR, *The United Nations Human Rights Treaty System* (United Nations New York and Geneva 2012) Fact Sheet No. 30/Rev.1, 3· Smita Narula, 'Human rights and climate change' (σημ 210) 153.

²⁵⁰ Smita Narula (σημ 210) 135-136.

²⁵¹ Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December) 1948 UNGA Res 217 A(III) (UDHR).

²⁵² International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR).

²⁵³ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976) 993 UNTS 3 (ICESCR).

δικαιωμάτων όλων των ανθρώπων.²⁵⁴ Πρόκειται για το κοινό ιδανικό, το κοινό πρότυπο στην επίτευξη του οποίου πρέπει να κατατείνουν όλοι οι λαοί και όλα τα έθνη.²⁵⁵ Τα δικαιώματά της λαμβάνουν νομικά δεσμευτικό περίβλημα στα δύο Σύμφωνα. Ειδικότερα, βάσει του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα προστατεύεται, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα στη ζωή (Άρθρο 6) και η ιδιωτική ζωή, η οικογένεια και η οικία από αυθαίρετες παρεμβάσεις (Άρθρο 17). Βάσει του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτισμικά Δικαιώματα προστατεύεται το δικαίωμα σ' ένα επαρκές επίπεδο ζωής (Άρθρο 11), το οποίο περιλαμβάνει το δικαίωμα σε επαρκή τροφή και στέγαση. Αν και το δικαίωμα στο νερό δεν αναφέρεται ρητά, η Επιτροπή για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα έχει σημειώσει ότι αυτό «εμπίπτει σαφώς στην κατηγορία των εγγυήσεων που είναι απαραίτητες για την εξασφάλιση επαρκούς βιοτικού επιπέδου», καθώς είναι «μία από τις πιο θεμελιώδεις προϋποθέσεις για την επιβίωση».²⁵⁶ Επίσης, το Άρθρο 12 θεσπίζει το δικαίωμα στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο σωματικής και ψυχικής υγείας, το οποίο απαιτεί, μεταξύ άλλων, από τα κράτη τη λήψη μέτρων για «τη βελτίωση όλων των πτυχών της περιβαλλοντικής και βιομηχανικής υγιεινής».

Πρόκειται για εκείνα τα δικαιώματα που είδαμε (υποκεφάλαιο Β) ότι πλήττονται από την κλιματική αλλαγή και τις δυσμενείς συνέπειές της. Γενικότερα, οι περιβαλλοντικές βλάβες μπορούν να απειλήσουν ένα ευρύ φάσμα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι αρνητικές συνέπειες της κλιματικής αλλαγής μπορούν με σιγουριά να χαρακτηριστούν ως «περιβαλλοντικές βλάβες» που παρεμβαίνουν στην άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁵⁷ Τα κράτη έχουν υποχρεώσεις προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από περιβαλλοντικές βλάβες που παρεμποδίζουν την απόλαυσή τους.²⁵⁸ Το περιεχόμενο των ειδικών υποχρεώσεών τους εξαρτάται από το

---

²⁵⁴ OHCHR, *The United Nations Human Rights Treaty System* 5.

²⁵⁵ Οικουμενική Διακήρυξη, προοίμιο.

²⁵⁶ General Comment No. 15: *The right to water (Arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, 20 January 2003, U.N. Doc. E/C.12/2002/11 παρ. 13· OHCHR, 'Mapping Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment: Individual Report on the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights' (December 2013) 11 < <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/mapping-report>>

²⁵⁷ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' 19.

²⁵⁸ OHCHR/HRC, 'Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, John H. Knox: Mapping report' (30 December 2013) A/HRC/25/53 <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/192/11/PDF/G1319211.pdf?OpenElement>> 12 παρ. 44.

περιεχόμενο των καθηκόντων τους σε σχέση με τα συγκεκριμένα δικαιώματα.²⁵⁹ Η ανάλυση του κάθε επιμέρους δικαιώματος και του περιεχομένου των αντίστοιχων υποχρεώσεων δεν θα επιδιωχθεί καθώς ξεπερνά το σκοπό και την έκταση της παρούσας εργασίας.

Παρ' όλα αυτά, όταν τα κράτη καθίστανται συμβαλλόμενα μέρη στις διεθνείς συνθήκες, αναλαμβάνουν και γενικότερες υποχρεώσεις, βάσει των οποίων πρέπει να σέβονται, να προστατεύουν και να εκπληρώνουν τα ανθρώπινα δικαιώματα.²⁶⁰ Για παράδειγμα, το Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα ορίζει στο Άρθρο 2 ότι κάθε κράτος «*αναλαμβάνει να σέβεται και να διασφαλίζει*» την απόλαυση των δικαιωμάτων και οφείλει «*να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα [...] για τη θέσπιση νόμων ή άλλων μέτρων που μπορεί να είναι απαραίτητα για την εφαρμογή των δικαιωμάτων*». Το Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα προβλέπει στο Άρθρο 2 ότι κάθε κράτος «*αναλαμβάνει την υποχρέωση να ενεργεί [...] με σκοπό να εξασφαλίσει προοδευτικά την πλήρη άσκηση των αναγνωριζόμενων δικαιωμάτων, χρησιμοποιώντας όλα τα κατάλληλα μέτρα*» μεταξύ των οποίων και η λήψη νομοθετικών μέτρων.

Γενικότερα, γίνεται δεκτό ότι τίθεται ένα τρίπτυχο υποχρεώσεων για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι οποίες διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, αρνητικές και θετικές.²⁶¹ Από τη μία, η υποχρέωση σεβασμού αποτελεί μία αρνητική υποχρέωση, καθώς βάσει αυτής τα κράτη οφείλουν να απέχουν από παρεμβάσεις και περιορισμούς στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁶² Η υποχρέωση προστασίας, που απαιτεί από τα κράτη να προστατεύουν άτομα και ομάδες από παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και η υποχρέωση εκπλήρωσης, βάσει της οποίας τα κράτη πρέπει να αναλάβουν δράση για να διευκολύνουν την απόλαυση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αποτελούν θετικές υποχρεώσεις.²⁶³ Οι θετικές υποχρεώσεις προστασίας και εκπλήρωσης συνιστούν υποχρεώσεις συμπεριφοράς,

---

²⁵⁹ *ibid.*

²⁶⁰ Benoit Mayer, 'Climate Change Mitigation as an Obligation under Human Rights Treaties?' (2021) 115 *The American Journal of International Law* 409-451, 414.

²⁶¹ *ibid.*

²⁶² OHCHR, 'International Human Rights Law'

< <https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law> >

²⁶³ *ibid.*

δηλαδή ένα κράτος οφείλει να ασκήσει δέουσα επιμέλεια κατά την εκπλήρωσή τους.²⁶⁴

Οι διεθνείς συνθήκες για τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν αντιμετωπίζουν ρητά τις περιβαλλοντικές βλάβες, πόσο μάλλον την κλιματική αλλαγή, αφού συντάχθηκαν σε μια εποχή που το φαινόμενο είτε δεν είχε γίνει κατανοητό είτε δεν γινόταν αντιληπτό ως άμεση απειλή.²⁶⁵ Δεδομένου ότι οι διατάξεις των σχετικών συνθηκών είναι σε μεγάλο βαθμό «γγραμμένες με αξιωματική ή συλλογιστική μορφή», απαιτούν σημαντική ερμηνεία,²⁶⁶ λαμβάνοντας υπ' όψιν τις τρέχουσες συνθήκες και το πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής.²⁶⁷

Στο πλαίσιο αυτό, τα κείμενα ήπιου δικαίου που συντάσσουν διάφορα όργανα και φορείς των ΗΕ προσφέρουν σημαντική καθοδήγηση για το αν υφίσταται υποχρέωση αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής που να απορρέει από το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ποιο το ειδικότερο περιεχόμενό της. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η έκθεση του Γραφείου της Ύπατης Αρμοστείας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα για τη σχέση ανάμεσα στην κλιματική αλλαγή και τα ανθρώπινα δικαιώματα (2009), η οποία αποτελεί και την πρώτη λεπτομερή εξέταση της επίδρασης της κλιματικής αλλαγής στα ανθρώπινα δικαιώματα από ένα όργανο για τα ανθρώπινα δικαιώματα.²⁶⁸ Εκεί διατυπώνεται η αβεβαιότητα σχετικά με το «αν και σε τι βαθμό» οι δυσμενείς συνέπειες της κλιματικής αλλαγής στην υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων «μπορούν να χαρακτηριστούν ως παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με αυστηρή νομική έννοια».²⁶⁹ Αναγνωρίζονται μάλιστα και τρεις προκλήσεις: το ζήτημα της αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στις ιστορικές εκπομπές μιας συγκεκριμένης χώρας και σε ορισμένη συνέπεια της κλιματικής αλλαγής· της απόδοσης (*attribution*) στην υπερθέρμανση του πλανήτη ενός συγκεκριμένου γεγονότος που πλήττει τα ανθρώπινα δικαιώματα· των μελλοντικών

---

²⁶⁴ Mayer, 'Climate Change Mitigation as an Obligation under Human Rights Treaties?' (σημ 260) 414.

²⁶⁵ Sébastien Duyck et al, 'Human Rights and the Paris Agreement's Implementation Guidelines: Opportunities to Develop a Rights-based Approach' (2018) 12 Carbon & Climate Law Review 191-202, 193.

²⁶⁶ Wewerinke-Singh, *State Responsibility* (σημ 227) 28.

²⁶⁷ Duyck et al, 'Human Rights and the Paris Agreement's Implementation Guidelines' (σημ 265) 193.

²⁶⁸ OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61· John H Knox, 'Human Rights Principles and Climate Change' (July 9, 2014) Wake Forest Univ. Legal Studies Paper No. 2523599 <<https://ssrn.com/abstract=2523599>> 4.

²⁶⁹ OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61, 23.

ζημιών που προβλέπονται από την υπερθέρμανση.²⁷⁰ Καταλήγει όμως στο συμπέρασμα ότι τα κράτη έχουν καθήκον να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στα ανθρώπινα δικαιώματα, δεδομένου ότι *«το δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα απαιτεί από κάθε κράτος να κάνει περισσότερα από το να απέχει απλώς από την παρέμβαση στα ανθρώπινα δικαιώματα, απαιτεί επίσης από το κράτος να αναλάβει τη δέουσα επιμέλεια για την προστασία ενάντια σε τέτοια βλάβη από άλλες πηγές»*.²⁷¹ Η έκθεση αναφέρεται σε υποχρεώσεις όπως η υποχρέωση προστασίας των ατόμων από προβλέψιμες απειλές που σχετίζονται με την κλιματική αλλαγή, η παροχή πρόσβασης σε πληροφορίες, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και η διεθνής συνεργασία.²⁷²

Το 2015, στη συμβολή του προς την 21^η Συνδιάσκεψη των Συμβαλλόμενων Μερών στη Σύμβαση Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή, το Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας, αναγνωρίζει ρητά ότι η αποτυχία ενός κράτους να λάβει μέτρα προς αποτροπή της προσβολής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από την κλιματική αλλαγή, συμπεριλαμβανομένων των αναμενόμενων μακροπρόθεσμων προσβολών, συνιστά παραβίαση της αντίστοιχης υποχρέωσής του να σέβεται, να προστατεύει και να εκπληρώνει όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα για όλους τους ανθρώπους χωρίς διακρίσεις.²⁷³ Αυτό σημαίνει ότι τα κράτη θα πρέπει να δράσουν προκειμένου να περιορίσουν, δηλαδή να μετριάσουν, τις ανθρωπογενείς εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου.²⁷⁴ Αναγνωρίζεται ότι τα κράτη έχουν *«μια θετική υποχρέωση να λάβουν μέτρα για να μετριάσουν την κλιματική αλλαγή, να αποτρέψουν τις αρνητικές συνέπειες στα ανθρώπινα δικαιώματα, και να διασφαλίσουν ότι όλα τα άτομα, ιδίως εκείνα σε ευάλωτες καταστάσεις, έχουν επαρκή ικανότητα προσαρμογής στην αυξανόμενη κλιματική κρίση.»*²⁷⁵

Ιδιαίτερα σημαντική στο πλαίσιο αυτό είναι και η συνεισφορά του Ειδικού Εισηγητή (Special Rapporteur). Στην έκθεση του το 2016 διαπιστώνει ότι η υποχρέωση των κρατών να προστατεύουν την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από

²⁷⁰ OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61, 23.

²⁷¹ UNEP, 'Climate Change and Human Rights' 13.

²⁷² OHCHR, 'Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights' (2009) A/HRC/10/61 24-27.

²⁷³ OHCHR, 'Understanding Human Rights and Climate Change' (2015) 2.

²⁷⁴ *ibid.*

²⁷⁵ *ibid* 26.

περιβαλλοντικές ζημίες περιλαμβάνει και την κλιματική αλλαγή.²⁷⁶ Αναγνωρίζει μάλιστα ότι όσο βελτιώνεται η επιστημονική γνώση και τα αποτελέσματα της κλιματικής αλλαγής γίνονται μεγαλύτερα και πιο άμεσα, ο εντοπισμός της αιτιότητας μεταξύ συγκεκριμένων συνεισφορών στο πρόβλημα και επιβλαβών αποτελεσμάτων καθίσταται λιγότερο δύσκολος.²⁷⁷ Ως προς τις ουσιαστικές υποχρεώσεις τους, τα κράτη έχουν τη θετική υποχρέωση να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν νομοθεσία σχετική με την προσαρμογή και τον μετριασμό, και την αρνητική υποχρέωση να απέχουν από την αδειοδότηση δραστηριοτήτων (π.χ. νέες έρευνες και εξορύξεις για πετρέλαιο και άλλα ορυκτά καύσιμα) που έχουν επιπτώσεις στην κλιματική κρίση. Όσον αφορά συγκεκριμένα το εθνικό επίπεδο, τα κράτη έχουν την υποχρέωση να προστατεύουν τα άτομα εντός της δικαιοδοσίας τους από τις αρνητικές συνέπειες της κλιματικής αλλαγής. Η υποχρέωση αυτή, αν και είναι σχετικά απλή για τα μέτρα προσαρμογής, περιπλέκεται στο πλαίσιο του μετριασμού.²⁷⁸ Ειδικότερα, αναφέρει ότι οι περισσότερες χώρες δεν εκπέμπουν αέρια του θερμοκηπίου σε ποσότητες ικανές να προκαλέσουν από μόνες τους επιπτώσεις στους πολίτες τους δικούς τους ή άλλων χωρών. Έτσι, περιορίζοντας τις εκπομπές τους δεν σημαίνει ότι θα αποτρέψουν τις δυσμενείς συνέπειες. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα κράτη δεν οφείλουν βάσει του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να περιορίσουν τις εκπομπές τους. Στην έκθεση του 2019, σημειώνει ότι *«πρώτον, η κλιματική αλλαγή και οι επιπτώσεις της απειλούν ένα ευρύ φάσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και δεύτερον, ως αποτέλεσμα, τα κράτη και οι ιδιωτικοί φορείς έχουν εκτεταμένες υποχρεώσεις και ευθύνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα»*.²⁷⁹ Ως προς τις ουσιαστικές υποχρεώσεις, διαπιστώνει ότι τα κράτη δεν πρέπει να παραβιάζουν, μέσω των δικών τους ενεργειών, το δικαίωμα σε ένα ασφαλές κλίμα, ενώ πρέπει να προστατεύουν αυτό το δικαίωμα από την παραβίαση από τρίτους, ιδίως επιχειρήσεις, και να θεσπίζουν, να εφαρμόζουν και να επιβάλλουν νόμους, πολιτικές και προγράμματα για την εκπλήρωση αυτού του δικαιώματος. Αυτές οι αρχές διέπουν όλες τις δράσεις για το κλίμα, συμπεριλαμβανομένων και των υποχρεώσεων που σχετίζονται με τον μετριασμό.²⁸⁰ Αναφέρεται μάλιστα και στην υπόθεση *Urgenda*, προκειμένου να

²⁷⁶ OHCHR, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, (2016) A/HRC/31/52, 9.

²⁷⁷ *ibid* 10.

²⁷⁸ *ibid* 17.

²⁷⁹ OHCHR, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, (2019) A/HRC/74/161 παρ. 55.

²⁸⁰ *ibid* παρ. 65

τονίσει ότι το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο και η αρχή μη πρόκλησης βλάβης ενισχύουν αυτές τις υποχρεώσεις.²⁸¹ Τέλος, επισημαίνει ότι «η μη τήρηση των διεθνών δεσμεύσεων για την κλιματική αλλαγή αποτελεί *prima facie* παραβίαση των υποχρεώσεων του κράτους να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα των πολιτών του (...) Για να συμμορφωθούν με τις υποχρεώσεις τους για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα ανεπτυγμένα κράτη και άλλοι μεγάλοι φορείς εκπομπής ρύπων πρέπει να μειώσουν τις εκπομπές τους με ρυθμό σύμφωνο με τις διεθνείς δεσμεύσεις τους.»²⁸²

B. Η Ευρωπαϊκή Συνθήκη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)

Προχωρώντας στην ΕΣΔΑ, παρατηρείται ότι η αυτή δεν περιέχει αναφορές στο περιβάλλον, ούτε και θεσπίζει σχετικό δικαίωμα. Παρ' όλα αυτά, το ΕΔΔΑ έχει αναπτύξει νομολογία πάνω στο ζήτημα, στηριζόμενο στα άρθρα 2 και 8, και έχει δεχθεί ότι τα δύο αυτά άρθρα της Σύμβασης αποτελούν τους κανονιστικούς υποδοχείς για την παροχή έννομης προστασίας σε περίπτωση απειλής περιβαλλοντικής βλάβης που μπορεί να προκληθεί από επικίνδυνες δραστηριότητες ή φυσικές καταστροφές.

Σχετικά με το Άρθρο 2 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι τα κράτη έχουν θετικές υποχρεώσεις για να λάβουν νομοθετικά και άλλα μέτρα προκειμένου να εξασφαλίσουν ότι το δικαίωμα στη ζωή προστατεύεται επαρκώς από κινδύνους που προκύπτουν από «επικίνδυνες δραστηριότητες».²⁸³ Αυτό συνέβη στην υπόθεση *Öneryildiz v Turkey* (2004), υπόθεση που αφορούσε κατολίσθηση μιας άκρης σκουπιδιών και οδήγησε στο θάνατο αρκετών ατόμων. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η Τουρκία παραβίασε το δικαίωμα στη ζωή, καθώς δεν έλαβε επαρκή μέτρα για την αποφυγή αυτού του κινδύνου.²⁸⁴ Στην *Budayeva and others v Russia* (2008), το ΕΔΔΑ έκρινε τα κράτη πρέπει επίσης να λάβουν εύλογα μέτρα για την προστασία από προβλέψιμους κινδύνους φυσικών καταστροφών.²⁸⁵ Ενώ οι αρχές γνώριζαν ότι υπήρχε κίνδυνος κατολισθήσεων λάσπης, δεν προστάτευσαν τους πολίτες από αυτόν τον κίνδυνο, παράλειψη που συνιστά παραβίαση του ουσιαστικού σκέλους του

---

²⁸¹ *ibid* παρ. 66.

²⁸² *ibid* παρ. 74-75.

²⁸³ *Öneryildiz v Turkey* [GC] ECHR 2004-XII 79, παρ. 89-90.

²⁸⁴ Council of Europe (CoE), 'Factsheet: Environment and the European Convention on Human Rights' (2018) 1.

²⁸⁵ *Budayeva and others v Russia* (extracts) ECHR 2008-II 267 παρ. 137· CoE, 'Factsheet' (σημ 284) 3.

Άρθρου 2.²⁸⁶ Αυτό θα μπορούσε να είναι σχετικό και με την κλιματική αλλαγή, καθώς ακόμη κι αν ένα κράτος ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνο για βλάβες που συνδέονται με την κλιματική αλλαγή, αυτό εξακολουθεί να έχει ευθύνη να προστατεύσει τους πολίτες του κατά των κλιματικών βλαβών.²⁸⁷

Όσον αφορά το Άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή, η προστασία που παρέχεται από το ΕΔΔΑ είναι ευρεία και περιλαμβάνει διάφορες διαστάσεις, μεταξύ των οποίων και η προστασία του περιβάλλοντος. Στην υπόθεση *Lopez Ostra v Spain* (1994), για παράδειγμα, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η περιβαλλοντική ρύπανση (στην προκειμένη περίπτωση η ρύπανση από μονάδα επεξεργασίας απορριμμάτων) μπορεί να επηρεάσει το Άρθρο 8 της ΕΣΔΑ.²⁸⁸ Στην *Tătar v Romania* (2009) το ΕΔΔΑ εστίασε στην αρχή της προφύλαξης, σύμφωνα με την οποία «η απουσία βεβαιότητας ως προς τις παρούσες επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις δεν μπορούσαν να δικαιολογήσουν καμία καθυστέρηση εκ μέρους του Κράτους στη λήψη αποτελεσματικών και αναλογικών μέτρων».²⁸⁹ Αν και οι αιτούντες απέτυχαν να αποδείξουν την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ της έκθεσης σε συγκεκριμένη βιομηχανική ρύπανση και των προβλημάτων υγείας τους, η Ρουμανία θα έπρεπε να είχε λάβει τα κατάλληλα μέτρα για να αποτρέψει αυτόν τον κίνδυνο.²⁹⁰

Τα κράτη, συνεπώς, έχουν θετική υποχρέωση να θεσπίσουν μέτρα για την προστασία από σοβαρές περιβαλλοντικές ζημιές. Στην υπόθεση *Fadeyeva v Russia* του 2005, αυτό συνεπαγόταν ότι ο εκτελεστικός νομοθέτης όφειλε να ελέγξει τον όγκο των τοξικών απορρίψεων από τις βιομηχανίες σε αποδεκτό επίπεδο.²⁹¹ Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι η υπόθεση *Brincat and others v Malta* του 2014, σχετικά με εργοδότες που είχαν εκτεθεί σε αμίαντο.²⁹² Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση και των δύο άρθρων 2 και 8, δηλώνοντας ότι «ενόψει της σοβαρότητας της απειλής και παρά το περιθώριο εκτίμησης του κράτους ως προς την επιλογή των μέσων, η κυβέρνηση δεν είχε εκπληρώσει τις θετικές της υποχρεώσεις, να νομοθετήσει ή να

²⁸⁶ *Budayeva and others v Russia*, παρ. 149 και 160· CoE, 'Factsheet' (σημ 284) 3.

²⁸⁷ HRC, 'Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment' (2016) UN Doc A/HRC/31/52, 10.

²⁸⁸ *López Ostra v Spain* (1994) Series A no 303-C παρ. 51· CoE, 'Factsheet' (σημ 284) 11.

²⁸⁹ *Tătar v Romania* App no 67021/01 (ECtHR, 27 January 2009) παρ 69· CoE, 'Factsheet' (σημ 284) 13.

²⁹⁰ CoE, 'Factsheet' (σημ 284) 13.

²⁹¹ *Fadeyeva v Russia* ECHR 2005-IV 255, παρ. 92 και 133.

²⁹² *Brincat and others v Malta* App nos 60908/11 and 4 others (ECtHR, 24 July 2014).

λάβει άλλα πρακτικά μέτρα, σύμφωνα με Άρθρα 2 και 8».²⁹³ Η κυβέρνηση της Μάλτας γνώριζε, ή όφειλε να γνωρίζει, τις συνέπειες από την έκθεση στον αμίαντο. Το ΕΔΔΑ έχει θεσπίσει ένα «εύλογο πρότυπο φροντίδας» ως προς αυτό, τα δε κράτη έχουν καθήκον να υιοθετήσουν εύλογα και κατάλληλα μέτρα.²⁹⁴ Σε κάθε περίπτωση πάντως, αυτή η ευθύνη δεν μπορεί να επιβάλλει «ένα αδύνατο ή δυσανάλογο βάρος» στις αρχές.²⁹⁵

Ούτε η ΕΣΔΑ ούτε το ΕΔΔΑ έχουν αναφέρει συγκεκριμένα την κλιματική αλλαγή.²⁹⁶ Ωστόσο, ορισμένοι συγγραφείς προτείνουν ότι αυτή η νομολογία για τις περιβαλλοντικές ζημίες μπορεί να εφαρμοστεί και στην κλιματική αλλαγή.²⁹⁷ Τα κράτη έχουν την υποχρέωση να λαμβάνουν μέτρα για την πρόληψη της περιβαλλοντικής βλάβης που συνιστά παρέμβαση στα ανθρώπινα δικαιώματα των πολιτών, ανάλογα με την προβλεψιμότητα του κινδύνου, και «φαίνεται ασφαλές να υποθέσουμε ότι με παρόμοιο τρόπο, οι απειλές που σχετίζονται με την κλιματική αλλαγή πρέπει να μετριαστούν μέσω αποτελεσματικής νομοθεσίας για την προστασία της ανθρώπινης ζωής».²⁹⁸ Όσον αφορά το «εύλογο πρότυπο φροντίδας», οι αιτούντες πρέπει να αποδείξουν ότι οι αρχές γνωρίζουν ή πρέπει να γνωρίζουν ότι υπάρχει πραγματικός κίνδυνος για τη ζωή. Από αυτή την άποψη, θα μπορούσε κανείς να εξετάσει τις εκθέσεις της Διακυβερνητικής Επιτροπής (IPCC) και άλλα έγγραφα του ΟΗΕ για να διαπιστώσει ότι αυτή η γνώση είναι ευρέως διαδεδομένη.²⁹⁹

---

²⁹³ *Brincat and others v Malta* παρ. 116· CoE, ‘Factsheet’ 10.

²⁹⁴ *Osman v UK* ECHR 1998-VIII 3124 παρ 115-116· CoE, ‘Factsheet’ (σημ 284) 2.

²⁹⁵ HRC, ‘Report of the Special Rapporteur’ A/HRC/31/52, 10.

²⁹⁶ John H Knox, ‘Focus Report on Human Rights and Climate Change’ (2014), 43.

²⁹⁷ Wewerinke-Singh, ‘State Responsibility for Human Rights’ (σημ 243) 10· David R Boyd, ‘Statement on the Human Rights Obligations Related to Climate Change, with a Particular Focus on the Right to Life’ (2018) παρ 33.

²⁹⁸ Alan Boyle, ‘Human Rights and the Environment: A Reassessment’ (A.E.Boyle 2010) 16· Wewerinke-Singh ‘State Responsibility for Human Rights’ (σημ 243) 10.

²⁹⁹ Wewerinke-Singh, ‘State Responsibility for Human Rights’ (σημ 243) 11.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Ο έλεγχος της κρατικής δράσης: Οι κλιματικές δίκες

Όπως είδαμε, η κλιματική αλλαγή και οι δυσμενείς επιπτώσεις της δεν αποτελούν μια μακρινή μελλοντική απειλή, αλλά έχουν αρχίσει ήδη να γίνονται αισθητές σε όλο τον κόσμο, αν και σε διαφορετική ένταση. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι προσπάθειες για να καταστούν υπεύθυνοι οι ιθύνοντες και να εκπληρώσουν αποτελεσματικά τις υποχρεώσεις τους, έχουν εντατικοποιηθεί σε παγκόσμιο επίπεδο: από διαμαρτυρίες, ακτιβιστικές δράσεις και κινήματα,³⁰⁰ στην προσφυγή ενώπιον εθνικών δικαστηρίων,³⁰¹ περιφερειακών και διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων. Η αποτυχία της πολιτικής στα ζητήματα της κλιματικής αλλαγής οδηγεί εν τέλει στη μεταφορά της επίλυσής τους στις δικαστικές αίθουσες.³⁰²

Στο κεφάλαιο που προηγήθηκε εξετάστηκαν οι διεθνείς πηγές από τις οποίες απορρέει η υποχρέωση των κρατών να μετριάσουν την κλιματική αλλαγή και επιχειρήθηκε να απαντηθεί σε θεωρητικό επίπεδο το ερώτημα: Έχουν τα κράτη υποχρέωση να λάβουν μέτρα για να μειώσουν τις εκπομπές βάσει των επιστημονικών δεδομένων; Στο παρόν κεφάλαιο, η προσοχή στρέφεται στα εθνικά δικαστήρια και πώς αυτά, σε πρακτικό πλέον επίπεδο, απαντούν σε αυτό το ερώτημα με τις αποφάσεις τους. Προηγείται μια συνοπτική παρουσίαση των ειδών των κλιματικών δικών και στη συνέχεια, θα μελετηθούν τρεις σημαντικές εθνικές αποφάσεις. Θα δούμε ότι η απάντηση στο κεντρικό αυτό ερώτημα είναι πολύπλοκη, διότι χρησιμοποιείται μια ποικιλία νομικών πηγών, ενώ ανάλογα και με τις προβλέψεις των εθνικών νομοθεσιών παρέχονται ποικίλες δυνατότητες στους εθνικούς δικαστές

---

³⁰⁰ Για παράδειγμα, το Fridays For Future αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά κινήματα το οποίο μάλιστα διευθύνεται και οργανώνεται από νέους (youth-led) και ξεκίνησε τον Αύγουστο του 2018, όταν η τότε 15χρονη Greta Thunberg και άλλοι νεαροί ακτιβιστές κάθονταν μπροστά στο Σουηδικό Κοινοβούλιο κάθε σχολική μέρα για τρεις εβδομάδες, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την έλλειψη δράσης την κλιματική κρίση <https://fridaysforfuture.org/>.

³⁰¹ Στην Ευρώπη, η επιτυχής έκβαση της ολλανδικής υπόθεσης Urgenda οδήγησε σε «έκρηξη» προσφυγών ενώπιον εθνικών δικαστηρίων για την κλιματική αλλαγή.

³⁰² Μπουκουβάλα Β, 'Η ανάδειξη της κλιματικής δικαιοσύνης μέσω νομολογιακών παραδειγμάτων: Από την κλιματική ευθύνη του κράτους στη θεμελίωση αξιώσεων' (σημ 8) 26.

4^ο Κεφάλαιο: Οι κλιματικές δίκες: εννοιολογικός προσδιορισμός και είδη

Στο πλαίσιο της δικαστικοποίησης των ζητημάτων της κλιματικής αλλαγής, έχει αναδειχθεί η έννοια της «κλιματικής δίκης» ή «κλιματικής (ένδικης) διαφοράς», όπως θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ο όρος *climate change litigation* (ή απλώς *climate litigation*). Η προσπάθεια ταξινόμησης των κλιματικών διαφορών και προσδιορισμού της έννοιας έχουν προκαλέσει εκτενή συζήτηση και ανάλυση στον ακαδημαϊκό χώρο.³⁰³ Πρόκειται για μία άσκηση που παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία, διότι οι κλιματικές δίκες χαρακτηρίζονται από αξιοσημείωτη ποικιλομορφία και ανομοιογένεια.³⁰⁴ Σημειώνεται, δε, ότι «υπάρχουν τόσες αντιλήψεις για το τι μετράει ως «κλιματική δίκη» όσοι και οι συγγραφείς που γράφουν για το φαινόμενο».³⁰⁵ Δεδομένου μάλιστα ότι η κλιματική αλλαγή συνιστά ένα σύνθετο ζήτημα που αφορά διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης, πολλαπλούς τομείς του δικαίου και της οικονομίας, «σχεδόν όλες οι διαφορές θα μπορούσαν να εκληφθούν ως [διαφορές για την κλιματική αλλαγή]», δεδομένου ότι «η κλιματική αλλαγή είναι συνέπεια δισεκατομμυρίων καθημερινών ανθρώπινων ενεργειών, προσωπικών, εμπορικών και βιομηχανικών.»³⁰⁶

Περαιτέρω, οι κλιματικές διαφορές, υπό ευρεία προσέγγιση, περιλαμβάνουν υποθέσεις που θέτουν στο επίκεντρο ζητήματα ή επιχειρήματα για την κλιματική αλλαγή, υποθέσεις στις οποίες η κλιματική αλλαγή είτε είναι ένα από τα πολλά ζητήματα της διαφοράς και τίθεται μόνο περιφερειακά είτε η αντιμετώπισή της αποτελεί, τουλάχιστον εν μέρει, σαφές κίνητρο για την αγωγή,³⁰⁷ είτε, τέλος, η δικαστική απόφαση έχει επιπτώσεις στο μετριασμό ή την προσαρμογή,³⁰⁸ χωρίς η κλιματική αλλαγή να αποτελεί μέρος των προβαλλόμενων νομικών επιχειρημάτων.³⁰⁹

³⁰³ Jacqueline Peel and Hari M Osofsky, 'Climate Change Litigation' (2020) 16 Annual Review of Law and Social Science 21-38, 23· Joana Setzer and Lisa Vanhala, 'Climate change litigation: A review of research on courts and litigants in climate governance' (2019) 10 Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change e580, 4.

³⁰⁴ Μπουκουβάλα (σημ 8)· Kleoniki Pouikli, 'Editorial: a short history of the climate change litigation boom across Europe' (2021) 22 ERA Forum 569–586, 570.

³⁰⁵ Setzer and Vanhala 'Climate change litigation' (σημ 303) 3.

³⁰⁶ Jacqueline Peel and Hari M Osofsky, *Climate Change Litigation: Regulatory Pathways to Cleaner Energy* (Cambridge University Press 2015) 4-5.

³⁰⁷ Για παράδειγμα, υποθέσεις κατά του άνθρακα στηριζόμενες σε περιβαλλοντικούς λόγους, βλ Peel and Osofsky, *Climate Change Litigation: Regulatory Pathways to Cleaner Energy* (Cambridge University Press 2015) 8 Σχήμα 1.1.

³⁰⁸ Για παράδειγμα, υποθέσεις που αφορούν την υδραυλική ρωγμάτωση (*fracking*), βλ. ό.π.

³⁰⁹ Peel and Osofsky, 'Climate Change Litigation' (σημ 303) 23-24· Peel and Osofsky, *Climate Change Litigation: Regulatory Pathways to Cleaner Energy* (σημ 306) 9.

Εστιάζοντας στον πυρήνα των κλιματικών διαφορών, στις περιπτώσεις δηλαδή όπου η κλιματική αλλαγή αποτελεί το κεντρικό ζήτημα στη δίκη, η βιβλιογραφία συνήθως διακρίνει μεταξύ της «προληπτικής/ενεργητικής» ένδικης διαφοράς (*proactive litigation*, αναφερόμενης και ως *pro-regulatory*) και της «αντιδραστικής» (*reactive*, αναφερόμενης και ως *anti-regulatory, defensive*).³¹⁰ Η πρώτη μορφή δίκης ξεκινά προκειμένου να οδηγήσει σε αλλαγή της κλιματικής πολιτικής και να ενισχύσει την κλιματική δράση: για παράδειγμα, από την κοινωνία των πολιτών που ζητά την υιοθέτηση ή μεταρρύθμιση της κλιματικής νομοθεσίας.³¹¹ Η δεύτερη αντιτάσσεται σε αυτή την αλλαγή: ξεκινά για παράδειγμα από εταιρικούς παράγοντες που αντιτίθενται στην υιοθέτηση νέας ή τροποποιημένης νομοθεσίας.³¹² Με απλά λόγια, τα σχετικά επιχειρήματα προέρχονται από ενάγοντες που είναι είτε υπέρ είτε κατά των κλιματικών ρυθμίσεων.³¹³ Μετά την υιοθέτηση της Συμφωνίας των Παρισίων σημειώθηκε άνοδος της «προληπτικής» δίκης.³¹⁴

Τελευταία, αρχίζει να αναδεικνύεται, επίσης, η κατηγορία υποθέσεων «δίκαιης μετάβασης» (*just transition litigation*).³¹⁵ Οι διαφορές αυτές αμφισβητούν τον τρόπο κατανομής των ωφελειών και επιβαρύνσεων που προκύπτουν από τη μετάβαση μακριά από τα ορυκτά καύσιμα, προς τις καθαρές μηδενικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου.³¹⁶ Ειδικότερα, οι ενάγοντες δεν αντιτίθενται στην κλιματική δράση, παρά στον τρόπο με τον οποίο αυτή πραγματοποιείται ή επιδρά στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.³¹⁷

Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, η ανάλυση επικεντρώνεται στις υπό στενή εννοία κλιματικές δίκες, και ειδικότερα σε αυτές που αποσκοπούν να ενισχύσουν και

---

³¹⁰ Έτσι σε Savaresi A και Auz J, 'Climate Change Litigation and Human Rights: Pushing the Boundaries' (2019) 9 Climate Law 244-262, 246. Για τη διάκριση αυτή, βλ. επίσης Joana Setzer και Catherine Higham, 'Global Trends in Climate Change Litigation: 2022 Snapshot' (2022) London: Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science 7 Box A.

³¹¹ Savaresi and Auz, 'Climate Change Litigation and Human Rights: Pushing the Boundaries' (σημ 310) 246.

³¹² *ibid.*

³¹³ Peel and Osofsky, *Climate Change Litigation: Regulatory Pathways to Cleaner Energy* (σημ 306) 8.

³¹⁴ Savaresi and Auz, 'Climate Change Litigation and Human Rights: Pushing the Boundaries' (σημ 310) 246.

³¹⁵ Joana Setzer and Catherine Higham, 'Global Trends in Climate Change Litigation: 2022 Snapshot' (2022) London: Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science 7 Box A.

³¹⁶ Annalisa Savaresi and Joana Setzer, 'Rights-based litigation in the climate emergency: mapping the landscape and new knowledge frontiers' 3.

³¹⁷ Setzer and Higham, 'Global Trends in Climate Change Litigation: 2022 Snapshot' (σημ 315) 7 Box A.

να προωθήσουν την κλιματική δράση, δηλαδή στην κατηγορία *proactive/pro-regulatory litigation*. Λαμβανομένων υπ' όψιν και των όσων αναφέρθηκαν, θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως κλιματική διαφορά κάθε διαφορά κατά την εκδίκαση της οποίας τα δικαιοδοτικά όργανα καλούνται να αποφανθούν επί ενός ζητήματος δικαίου ή ουσίας που συνέχεται με τις αιτίες ή τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, και η οποία άγεται ενώπιον δικαστηρίων καθώς και ενώπιων ρυθμιστικών φορέων και των δικαστηρίων τους.³¹⁸

Οι διαφορές αυτές μπορούν να διακριθούν περαιτέρω σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τους διαδίκους. Μπορεί ειδικότερα να πρόκειται για αγωγές/προσφυγές ανάμεσα σε μη κρατικούς δρώντες και κρατικούς παράγοντες (π.χ. πολίτες ή ΜΚΟ κατά κυβερνήσεων), μεταξύ μη κρατικών δρώντων (π.χ. πολίτες κατά επιχειρήσεων) και μεταξύ κρατικών φορέων (π.χ. δήμος κατά εθνικής κυβέρνησης). Μπορεί, επίσης, να σχετίζονται με τον μετριασμό ή την προσαρμογή. Πέρα από τον ενάγοντα (πολίτες, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κράτη) και τον εναγόμενο (κράτη, επιχειρήσεις), διαφοροποιούνται ως προς το αντικείμενο και το αίτημα (όπως, μείωση των εκπομπών αερίων των θερμοκηπίων, λήψη μέτρων για την προσαρμογή, ακύρωση έργων που συμβάλλουν στην αύξηση των εκπομπών), τη νομική βάση (ανθρώπινα δικαιώματα, νομικό πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή). Οι κλιματικές δίκες μπορούν να διακριθούν σε κατηγορίες με βάση ποικίλα κριτήρια, ωστόσο δεν φαίνεται να έχει αναπτυχθεί ένα ομοιογενές πρότυπο για την κατηγοριοποίησή τους.³¹⁹

Η πλειοψηφία των κλιματικών υποθέσεων στρέφεται κατά των κυβερνήσεων (εθνικών και τοπικών κυβερνήσεων), συνήθως από εταιρείες, μη κυβερνητικούς οργανώσεις (ΜΚΟ) και μεμονωμένα άτομα.³²⁰ Στο πλαίσιο των αγωγών από πολίτες κατά των κυβερνήσεών τους, οι διαφορές μπορεί να αφορούν είτε τις κλιματικές πολιτικές (ή την έλλειψή τους) είτε την αδειοδότηση ορισμένου έργου που φέρεται να έχει αρνητικές συνέπειες στην κλιματική αλλαγή. Οι κλιματικές δίκες ασκούν, έτσι, σημαντική επιρροή στις κλιματικές πολιτικές και τη ρύθμιση.³²¹ Η σημασία τους αναδεικνύεται ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε ότι οι πολιτικές και τα μέτρα για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής αναδείχθηκαν με αργούς ρυθμούς, ενώ σε μεγάλο βαθμό θέτουν στόχους που στηρίζονται στην πολιτική συναίνεση, παρά στην

³¹⁸ Pouikli, (σημ 302) 570.

³¹⁹ de Vilchez Moragues (σημ 24) 16.

³²⁰ Setzer and Higham, 'Global Trends in Climate Change Litigation: 2022 Snapshot' (σημ 315) 2.

³²¹ Peel and Osofsky, *Climate Change Litigation: Regulatory Pathways to Cleaner Energy* (σημ 306) 2.

επιστημονική κατανόηση σχετικά με το τι απαιτείται για τη σταθεροποίηση του κλίματος σε ένα αποδεκτό επίπεδο.³²² Έτσι, οι (εθνικοί) δικαστές καλούνται να καλύψουν το χάσμα που δημιουργείται ανάμεσα στις υποδείξεις της επιστημονικής κοινότητας για το μετριασμό της ανόδου της θερμοκρασίας και την αποτυχία των κρατών να λάβουν μέτρα. Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται, τέλος, και ο όρος της στρατηγικής προσφυγής στην δικαιοσύνη (*strategic litigation*), καθώς οι περισσότερες κλιματικές αποφάσεις επιχειρούν να υπερβούν τα δικονομικά όρια του *forum* προκειμένου να εξαχθούν γενικότερα συμπεράσματα.³²³ Φυσικά, ο *ad hoc* χαρακτήρας κάθε τέτοιας προσπάθειας είναι αναμφισβήτητος, χαρακτηριστικό, άλλωστε, κάθε δικαστικής απόφασης.³²⁴

5^ο Κεφάλαιο: Παραδείγματα διαφορών

A. Η υπόθεση *Urgenda*

Η πρώτη επιτυχημένη κλιματική δίκη στον ευρωπαϊκό χώρο είναι η απόφαση *Urgenda* κατά του Ολλανδικού κράτους. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς έχει αναχθεί σε «στρατηγική» υπόθεση την οποία ακολουθούν πολλές αντίστοιχες κλιματικές προσφυγές σε άλλες εθνικές δικαιοδοσίες του ευρωπαϊκού χώρου.³²⁵ Πρόκειται συγκεκριμένα για την απόφαση της 24^{ης} Ιουνίου 2015 του Εμπορικού Τμήματος του Περιφερειακού Δικαστηρίου της Χάγης,³²⁶ επί αγωγής που ασκήθηκε από το ίδρυμα *Urgenda* (*Stichting Urgenda*)³²⁷ και 866 πολίτες εκπροσωπούμενους από το ίδρυμα. Το ίδρυμα υπέβαλε έγγραφη αίτηση στο ολλανδικό Υπουργείο Υποδομών και Περιβάλλοντος, αιτούμενο από τους αρμόδιους φορείς να λάβουν όλα τα απαραίτητα και κατάλληλα μέτρα προκειμένου να μειωθούν οι εκπομπές των

³²² UNEP, *The Status of Climate Change Litigation – A Global Review* (2017) 4.

³²³ Μαρία Γαβουνέλη, «Κλιματική Αλλαγή και Ανθρώπινα Δικαιώματα» σε Ευαγγελία Μπάλτα και Φερενίκη Παναγοπούλου-Κούτνατζη (επιμ), *Κλιματική Κρίση και Δίκαιο* (Εκδόσεις Σάκκουλα 2022) 31.

³²⁴ *ibid.*

³²⁵ Βασιλική Βρετού, «Μία επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων ‘κλιματικών προσφυγών’ και ‘κλιματικών δικαστικών αποφάσεων’» ΤΝΠ QUALEX, ΠερΔικ, 1/2022, σελ. 37 – 45, 41. Αναφορά στο περιεχόμενο της υπόθεσης γίνεται μάλιστα από την απόφαση *Klimaatzaak*.

³²⁶ *Urgenda Foundation v The State of the Netherlands*, 24 June 2015, District Court of The Hague, ECLI:NL:RBDHA:2015:7196, C/09/456689/HA ZA 13-1396 (English translation) <<http://climatecasechart.com/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/>>

³²⁷ Πρόκειται για πλατφόρμα πολιτών με σκοπό την ανάπτυξη σχεδίων και μέτρων για την πρόληψη της κλιματικής αλλαγής, παρ.2.1. της απόφασης.

αερίων του θερμοκηπίου κατά 40%, σε σχέση με το 1990, έως το 2020. Το Υπουργείο απάντησε ότι η κυβέρνηση εργαζόταν προκειμένου να επιτύχει τον στόχο διατήρησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη στους 2°C, σύμφωνα με όσα έχουν καθοριστεί από τους ειδικούς για την κλιματική αλλαγή. Τόνισε, περαιτέρω, ότι η ευθύνη του Ολλανδικού κράτους για τη μείωση των εκπομπών προσδιορίζεται από το διεθνές και ευρωπαϊκό πλαίσιο προσδιορισμού των στόχων της κλιματικής αλλαγής και δεν μπορεί το ίδιο να θέσει αυτοτελώς επιπλέον στόχους. Καθώς η απάντηση αυτή δεν ήταν ικανοποιητική, το ίδρυμα Urgenda προσέφυγε στη δικαιοσύνη. Το πρωτοβάθμιο δικαστήριο δέχτηκε την αγωγή και διέταξε την Ολλανδική κυβέρνηση να μειώσει τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου κατά τουλάχιστον 25% μέχρι το έτος 2020, σε σύγκριση με το έτος 1990. Το δικαστήριο, για την έκδοση της απόφασής του, εστίασε στις διεθνείς υποχρεώσεις που ανέλαβε η χώρα με την υπογραφή της Σύμβασης για την κλιματική αλλαγή (UNFCCC) και το Πρωτόκολλο του Κιότο, ενώ παράλληλα αναγνώρισε ότι το κράτος έχει καθήκον φροντίδας (*duty of care*) ώστε να αποτρέψει την επικίνδυνη κλιματική αλλαγή.

Οι ενάγοντες επικαλέστηκαν ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στη ζωή, στον ιδιωτικό και οικογενειακό βίο, όπως αυτά κατοχυρώνονται στα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα ισχυρίστηκαν ότι η παράλειψη του κράτους να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία των πολιτών του από πιθανή επέλευση περιβαλλοντικής ζημίας συνιστά προσβολή των εν λόγω δικαιωμάτων. Το δικαστήριο απέρριψε τον εν λόγω ισχυρισμό και δε δέχθηκε ότι υφίσταται παραβίαση των δικαιωμάτων των εναγόντων, με την αιτιολογία ότι δεν αποδείχθηκε η ύπαρξη βλάβης που να οφείλεται στην κλιματική αλλαγή. Ειδικότερα, έκρινε αφενός ότι το ίδρυμα ως νομικό πρόσωπο δεν μπορεί να αποτελέσει θύμα παραβίασης της σωματικής ακεραιότητας ή της ιδιωτικής ζωής του, αφετέρου ότι για τα φυσικά πρόσωπα δεν διαθέτει επαρκείς πληροφορίες, προκειμένου να αποφανθεί σχετικά με το κατά πόσο επλήγησαν τα εν λόγω δικαιώματα.³²⁸ Παρ' όλα αυτά, συνεκτίμησε τα δικαιώματα αυτά, όπως έχουν ερμηνευθεί από το ΕΔΔΑ σε σχέση ιδίως με τα περιβαλλοντικά ζητήματα, χαρακτηρίζοντάς τα ως κριτήρια για την ερμηνεία των εφαρμοστέων διατάξεων, και καθιστώντας τα όρους προκειμένου να εκτιμήσει εάν το κράτος εκπλήρωσε το καθήκον φροντίδας του έναντι των

---

³²⁸ *Urgenda Foundation v The State of the Netherlands*, 24 June 2015, District Court of The Hague, ECLI:NL:RBDHA:2015:7196, C/09/456689/HA ZA 13-1396 (English translation) παρ. 4.45.

εναγόντων.³²⁹

Το πρωτοβάθμιο δικαστήριο αναφέρθηκε επίσης στις διεθνείς δεσμεύσεις του κράτους και διαπίστωσε ότι οι Κάτω Χώρες πράγματι δεσμεύονται από τη Σύμβαση για την κλιματική αλλαγή, το Πρωτόκολλο του Κιότο³³⁰ και την αρχή της μη πρόκλησης βλάβης.³³¹ *«[Α]υτή η δεσμευτική ισχύς του διεθνούς δικαίου συνεπάγεται μόνο υποχρεώσεις έναντι άλλων κρατών»*, η παραβίασή του δηλαδή δεν συνεπάγεται παράνομη ενέργεια εις βάρος των εναγόντων, ενώ το περιεχόμενο των διατάξεων δεν έχει δεσμευτική ισχύ για τους πολίτες.³³² Το δικαστήριο, ωστόσο, προχώρησε το συλλογισμό του και αναφέρθηκε στο «αντανακλαστικό αποτέλεσμα» που έχουν αυτές οι διεθνείς υποχρεώσεις στο εθνικό δίκαιο. Αυτό σημαίνει ότι κατά την εφαρμογή και ερμηνεία προτύπων και εννοιών του εθνικού δικαίου, οι διεθνείς υποχρεώσεις λειτουργούν ως ερμηνευτικό εργαλείο, με το σκεπτικό ότι ένας κανόνας του διεθνούς δικαίου δεν μπορεί να εφαρμοστεί (ή να ερμηνευθεί) κατά τρόπο που οδηγεί στην παραβίασή του.³³³ Για το σκοπό αυτό, το δικαστήριο αξιοποίησε τις ρυθμίσεις του διεθνούς δικαίου για να εκτιμήσει κατά πόσο το κράτος έχει αποτύχει να εκπληρώσει το καθήκον φροντίδας του προς το ίδρυμα Urgenda.³³⁴

Η απόφαση προσβλήθηκε από το Ολλανδικό κράτος με έφεση, η οποία απορρίφθηκε με την απόφαση της 9^{ης} Οκτωβρίου 2018 από το Εφετείο της Χάγης.³³⁵ Το δευτεροβάθμιο δικαστήριο επικύρωσε την πρωτόδικη απόφαση, προχώρησε όμως ένα βήμα πιο πέρα στην αιτιολογία του.³³⁶ Αναγνώρισε την αξίωση του ιδρύματος Urgenda και έκρινε ότι η ολλανδική κυβέρνηση έχει υποχρέωση βάσει της ΕΣΔΑ να προστατεύει τα δικαιώματα των Άρθρων 2 (το δικαίωμα στη ζωή) και 8 (το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, την κατοικία και την αλληλογραφία) από την πραγματική απειλή της κλιματικής αλλαγής.

Ειδικότερα, στην απόφασή του το δευτεροβάθμιο δικαστήριο, λαμβάνοντας υπ' όψιν

³²⁹ Μπουκουβάλα, «Η ανάδειξη της κλιματικής δικαιοσύνης μέσω νομολογιακών παραδειγμάτων: Από την κλιματική ευθύνη του κράτους στη θεμελίωση αξιώσεων» (σημ 8) 28.

³³⁰ Δεν είχε τεθεί ακόμη σε ισχύ η Συνθήκη των Παρισίων.

³³¹ *Urgenda Foundation v The State of the Netherlands*, 24 June 2015, District Court of The Hague, ECLI:NL:RBDHA:2015:7196, C/09/456689/HA ZA 13-1396 (English translation) παρ. 4.42.

³³² *ibid.*

³³³ *ibid* 4.43

³³⁴ *ibid* 4.52.

³³⁵ *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 9 October 2018, The Hague Court of Appeal, ECLI:NL:GHDHA:2018:2610, 200 178 245/01 (English translation).

³³⁶ Μπουκουβάλα (σημ 8) 28.

τη νομολογία του ΕΔΔΑ, επεσήμανε ότι το κράτος έχει τη θετική υποχρέωση να προστατεύσει τα δικαιώματα των Άρθρων 2 και 8 ΕΣΔΑ, όπως και τη θετική υποχρέωση να αποτρέψει κάθε μελλοντική παραβίαση των εν λόγω δικαιωμάτων (καθήκον φροντίδας).³³⁷ Κατά το σκεπτικό του, θεωρείται ότι υφίσταται επικείμενη παραβίαση εάν το προστατευόμενο συμφέρον δεν έχει θιγεί ακόμη, αλλά κινδυνεύει να θιγεί εξαιτίας μιας πράξης ή μιας δραστηριότητας ή ενός φυσικού γεγονότος. Όσον αφορά ειδικότερα την επικείμενη παραβίαση των συμφερόντων του Άρθρου 8 ΕΣΔΑ, απαιτείται η συγκεκριμένη παράβαση να υπερβαίνει το ελάχιστο επίπεδο σοβαρότητας. Στην υποχρέωση λήψης μέτρων για την πρόληψη μελλοντικών παραβιάσεων, τίθεται ένας γενικός περιορισμός: η κυβέρνηση πρέπει να λαμβάνει μόνο συγκεκριμένα και εύλογα μέτρα για την αντιμετώπιση μιας πραγματικής και επικείμενης απειλής, την οποία γνώριζε ή όφειλε να γνωρίζει.³³⁸ Για την επιλογή των προληπτικών μέτρων διαθέτει «εury περιθώριο εκτίμησης», ενώ για την αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων απαιτείται αυτά να ληφθούν όσο το δυνατόν νωρίτερα.³³⁹ Στηριζόμενο, μάλιστα, στην αρχή της προφύλαξης, το δικαστήριο απεφάνθη ότι το κράτος οφείλει να άρει κάθε αβεβαιότητα που σχετίζεται με την αλλαγή του κλίματος, ενώ η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας σχετικά με την αποτελεσματικότητα του μέτρου μείωσης των εκπομπών δεν σημαίνει ότι το κράτος μπορεί να απέχει από τη λήψη περαιτέρω μέτρων.³⁴⁰

Η απόφαση προσβλήθηκε ενώπιον του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου με αναίρεση, το οποίο και την επικύρωσε με την ίδια αιτιολογία, στηριζόμενο στα Άρθρα 2 και 8 ΕΣΔΑ.³⁴¹ Ειδικότερα, έκρινε ότι βάσει του εθνικού Συντάγματος η ΕΣΔΑ είναι εφαρμοστέα από τα ολλανδικά δικαστήρια, τα οποία οφείλουν να ερμηνεύουν τις διατάξεις της σύμφωνα προς τη νομολογία του ΕΔΔΑ ή βάσει των ίδιων προτύπων ερμηνείας που αυτό χρησιμοποιεί.³⁴² Επεσήμανε, δε, ότι οι διατάξεις της ΕΣΔΑ πρέπει να ερμηνεύονται και να εφαρμόζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι

³³⁷ *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 9 October 2018, The Hague Court of Appeal, ECLI:NL:GHDHA:2018:2610, 200 178 245/01 (English translation) παρ. 41.

³³⁸ *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 9 October 2018, The Hague Court of Appeal, ECLI:NL:GHDHA:2018:2610, 200 178 245/01 (English translation) παρ. 42.

³³⁹ *ibid.*

³⁴⁰ *ibid* παρ. 63.

³⁴¹ Supreme Court of the Netherlands, *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 20 December 2019, ECLI:NL:HR:2019:2007 (English translation).

³⁴² *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 20 December 2019, Supreme Court of the Netherlands ECLI:NL:HR:2019:2007 (English translation) παρ. 5.6.1.

εγγυήσεις της να καταστούν πρακτικές και αποτελεσματικές, σύμφωνα προς την αρχή της αποτελεσματικότητας που απορρέει από «το αντικείμενο και τον σκοπό της Σύμβασης ως μέσου για την προστασία των ιδιωτών».³⁴³ Όπως και το δευτεροβάθμιο δικαστήριο, έτσι και το Ανώτατο απεφάνθη ότι το κράτος έχει θετική υποχρέωση να λάβει κατάλληλα μέτρα για την προστασία των δικαιωμάτων που απορρέουν από τα Άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ, εφόσον υφίσταται πραγματικός και άμεσος κίνδυνος για πρόσωπα και το εναγόμενο κράτος γνωρίζει αυτόν τον κίνδυνο. Διευκρίνισε μάλιστα ότι ο όρος «άμεσος» δεν έχει την έννοια «ότι ο κίνδυνος πρέπει να υλοποιηθεί εντός σύντομης χρονικής περιόδου, αλλά μάλλον ότι ο εν λόγω κίνδυνος απειλεί άμεσα τα εμπλεκόμενα άτομα.»³⁴⁴ Η υποχρέωση λήψης τέτοιων μέτρων υφίσταται δηλαδή και στην περίπτωση κλιματικών βλαβών που μπορούν να εμφανιστούν μακροπρόθεσμα, ενώ βάσει της αρχής της πρόληψης, η «ύπαρξη μιας επαρκώς πραγματικής πιθανότητας να υλοποιηθεί ο κίνδυνος της επικίνδυνης κλιματικής αλλαγής»³⁴⁵ σημαίνει ότι πρέπει να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα», ακόμη κι αν «αυτός ο κίνδυνος θα είναι σε θέση να υλοποιηθεί μόνο σε μερικές δεκαετίες από τώρα».³⁴⁶ Ειδικότερα, αποφάνθηκε ότι η Ολλανδική Κυβέρνηση θα πρέπει να μειώσει άμεσα τις επικίνδυνες εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου, καθώς αυτό προκύπτει από τις υποχρεώσεις που έχει στο πλαίσιο της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Μάλιστα, στηριζόμενο στα Άρθρα 2 και 8 ΕΣΔΑ, αναγνώρισε ότι οι Κάτω Χώρες υποχρεούνται να πράξουν «το μέρος που τους αναλογεί» προκειμένου να αποτρέψουν την επικίνδυνη κλιματική αλλαγή ακόμη κι αν αυτή αποτελεί παγκόσμιο πρόβλημα.³⁴⁷ Συγκεκριμένα, με το σκεπτικό ότι «πραγματοποιούνται εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου από τα εδάφη όλων των χωρών και επηρεάζονται όλες οι χώρες, θα πρέπει να ληφθούν [επομένως] μέτρα από όλες τις χώρες.»³⁴⁸ Η Σύμβαση πλαίσιο του ΟΗΕ, η Συμφωνία των Παρισίων και οι διάφορες αποφάσεις COP που έχουν

---

³⁴³ ibid 5.4.1.

³⁴⁴ ibid 5.2.2.

³⁴⁵ Στην εφετειακή και την ακυρωτική απόφαση, ως «επικίνδυνη κλιματική αλλαγή» χαρακτηρίζεται η επέλευση του κινδύνου που απορρέει από την υπέρβαση των ασφαλών επίπεδων συγκεντρώσεων των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα και τις συνακόλουθες αρνητικές συνέπειες. Βλ. *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 20 December 2019, Supreme Court of the Netherlands ECLI:NL:HR:2019:2007 (English translation) παρ. 4.3.

³⁴⁶ *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 20 December 2019, Supreme Court of the Netherlands ECLI:NL:HR:2019:2007 (English translation) παρ. 5.6.2.

³⁴⁷ *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 20 December 2019, Supreme Court of the Netherlands ECLI:NL:HR:2019:2007 (English translation) παρ.5.7.1. κ εξ.

³⁴⁸ *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 20 December 2019, Supreme Court of the Netherlands ECLI:NL:HR:2019:2007 (English translation) παρ.5.7.2.

αναπτυχθεί κατά τις ετήσιες διασκέψεις των μερών αναγνωρίζουν την κοινή θέση ότι όλες οι χώρες πρέπει να πράξουν τα δέοντα.³⁴⁹ Πρόκειται μάλιστα για αντίληψη που αντικατοπτρίζει την αρχή της μη πρόκλησης βλάβης. Περαιτέρω, κάθε χώρα είναι υπεύθυνη για το μέρος των εκπομπών που απελευθερώνει: «το μερικό σφάλμα δικαιολογεί τη μερική ευθύνη».³⁵⁰ «Αυτή η μερική ευθύνη είναι σύμφωνη με ό,τι υιοθετείται στην εθνική και διεθνή πρακτική σε περίπτωση παράνομων πράξεων που προκαλούν μόνο ένα μέρος της αιτίας της ζημίας.»³⁵¹ Η υπόθεση χαρακτηρίστηκε ως μία ιστορική νίκη για την κλιματική δικαιοσύνη.³⁵²

B. Η υπόθεση *Klimaatzaak*

Παρόμοια προς την υπόθεση *Urgenda* είναι η βέλγικη υπόθεση *Klimaatzaak* ('climate case').³⁵³ Το 2014 μία οργάνωση ενδιαφερόμενων πολιτών, μαζί με 58.000 ακόμα πολίτες, κατέθεσαν προσφυγή εναντίον του Βελγικού Κράτους και τριών περιφερειών (Περιφέρεια της Βαλλωνίας, της Φλάνδρας και των Βρυξελλών), υποστηρίζοντας ότι δεν έλαβαν αρκετά και κατάλληλα μέτρα για την μείωση των αερίων του θερμοκηπίου. Μάλιστα, στα κύρια συμπεράσματά τους, οι ενάγοντες ζητούσαν δικαστική διαταγή που θα καθοδηγεί την κυβέρνηση να μειώσει τις εκπομπές 42 έως 48% το 2025 και τουλάχιστον 55 έως 65% το 2030. Η δικαστική διαδικασία διήρκησε ουσιαστικά τρία χρόνια.

Το δικαστήριο με την απόφαση της 17^{ης} Ιουνίου 2021 διαπίστωσε ότι οι βελγικές αρχές είχαν όντως ενεργήσει παράνομα, με τη μη λήψη κατάλληλων μέτρων για την πρόληψη της ζημίας που προέρχεται από την κλιματική αλλαγή, σύμφωνα προς το καθήκον φροντίδας καθώς και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των σημερινών και των μελλοντικών γενεών στο Βέλγιο. Ειδικότερα, το δικαστήριο αναγνώρισε ότι με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα της επιστήμης για το κλίμα, «δεν υπάρχει πλέον καμία αμφιβολία ότι υπάρχει πραγματική απειλή επικίνδυνης κλιματικής αλλαγής με άμεσες αρνητικές επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των σημερινών και των

---

³⁴⁹ *ibid* 5.7.2.-5.7.4.

³⁵⁰ *ibid* 5.7.6.

³⁵¹ *ibid* 5.7.6.

³⁵² Βρετού, «Μία επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων 'κλιματικών προσφυγών'» (σημ 325) 42.

³⁵³ Brussels Court of First Instance, *VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium*.

μελλοντικών γενεών των κατοίκων του Βελγίου».³⁵⁴ Επεσήμανε, μάλιστα, ότι ο παγκόσμιος χαρακτήρας του ζητήματος δεν απαλλάσσει τις βελγικές αρχές από την εκπλήρωση των προβλεπόμενων στα Άρθρα 2 και 8 ΕΣΔΑ υποχρεώσεών τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο σημείο αυτό το βελγικό δικαστήριο αναφέρθηκε στην απόφαση του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου για την υπόθεση *Urgenda* και δήλωσε ότι συμφωνεί με τις σκέψεις του σχετικά με την υποχρέωση κάθε χώρας να πράξει τα δεόντα σύμφωνα με τη μερική ευθύνη που της αναλογεί. Δέχθηκε ότι τα δύο άρθρα της ΕΣΔΑ επιβάλλουν στις κρατικές αρχές τη θετική υποχρέωση να λάβουν τα αναγκαία μέτρα για την αντιμετώπιση και την πρόληψη των δυσμενών συνεπειών της υπερθέρμανσης στη ζωή, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των εναγόντων.³⁵⁵ Περαιτέρω, προσδιόρισε το περιεχόμενο των κατάλληλων μέτρων: «είτε τα λεγόμενα μέτρα μετριασμού που στοχεύουν στην αποτροπή της πραγματοποίησης του κινδύνου, είτε τα λεγόμενα μέτρα προσαρμογής που στοχεύουν να ανακόψουν ή να μετριάσουν τις επιπτώσεις του.»³⁵⁶ Αναγνώρισε, τέλος, ότι οι σχετικές υποχρεώσεις αποτελούν υποχρεώσεις συμπεριφοράς, διότι συνδέονται με τη λήψη μέτρων και όχι την επίτευξη αποτελέσματος, και κατ' επέκταση υπόκεινται στον οριακό έλεγχο του αρμόδιου δικαστή.

Το Δικαστήριο των Βρυξελλών διαπίστωσε, επίσης, ότι οι βελγικές κυβερνήσεις απέτυχαν να επιδείξουν σύνεση και επιμέλεια κατά την επιδίωξη των πολιτικών τους για την κλιματική αλλαγή, παραβιάζοντας έτσι το καθήκον φροντίδας βάσει του βελγικού δικαίου της αδικοπραξίας. Το Δικαστήριο αναφέρθηκε συγκεκριμένα στο γεγονός ότι το Βέλγιο δεν θα επιτύχει τους στόχους του για μείωση των εκπομπών με βάση τα δεδομένα που παρέχουν οι βελγικές κυβερνήσεις, την έλλειψη κατάλληλης διακυβέρνησης για την κλιματική αλλαγή από και μεταξύ των βελγικών κυβερνήσεων και την αδιαφορία προς τις επανειλημμένες προειδοποιήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρόλο που οι βελγικές κυβερνήσεις γνωρίζουν τους κινδύνους που εγκυμονεί η κλιματική αλλαγή για τον βελγικό πληθυσμό. Με βάση αυτά τα πορίσματα, το Δικαστήριο των Βρυξελλών έκρινε επίσης ότι οι βελγικές κυβερνήσεις

³⁵⁴ *VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium* 61 <http://climatecasechart.com/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210617_2660_judgment-1.pdf>. Το δικαστήριο αναφέρει μάλιστα ότι οι όχι αμιγώς υποθετικοί κίνδυνοι από την άνοδο της στάθμης της Βόρειας Θάλασσας ή την αύξηση των προβλημάτων υγείας αποτελούν παραδείγματα του κινδύνου της επικίνδυνης κλιματικής αλλαγής.

³⁵⁵ *ibid.*

³⁵⁶ *VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium* 62.

δεν έλαβαν όλα τα απαραίτητα μέτρα για να αποτρέψουν τις απειλές της κλιματικής αλλαγής στη ζωή και τον ιδιωτικό βίο των εναγόντων.³⁵⁷ Ωστόσο, το Δικαστήριο απείχε από το να διατάξει το κράτος να επιτύχει οποιονδήποτε δεδομένο στόχο μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου λόγω ανησυχίας για τη διάκριση των εξουσιών. Η υπόθεση έχει καταγραφεί ως ιδιαίτερα σημαίνουσα κλιματική υπόθεση, καθώς ενεργοποιεί τα επιχειρήματα για την κλιματική αλλαγή και τα συνδέει με το προστατευτικό πλαίσιο που ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.³⁵⁸

Γ. Η υπόθεση *Notre Affaire à tous et al. v France*

Στην υπόθεση *Notre Affaire à tous et al. v France*,³⁵⁹ που αποκαλείται και απόφαση του αιώνα (*L'affaire du siècle*), τέσσερις γαλλικές ΜΚΟ (Fondation pour la Nature et l'Homme (FNH), Greenpeace France, Notre Affaire à Tous και Oxfam France) κατέθεσαν προειδοποιητική επιστολή («*lettre préalable indemnitaire*») ενώπιον του πρωθυπουργού και άλλων βασικών υπουργείων της Γαλλίας, και αφού αυτή απορρίφθηκε, υπέβαλαν μήνυση στο Διοικητικό Δικαστήριο του Παρισιού τον Μάρτιο του 2019. Με την αποστολή της επιστολής εκκίνησαν μια νομική διαδικασία γνωστή ως «*recours en carence fautive*» (αγωγή για παράλειψη δράσης). Οι ενάγοντες υποστήριζαν ότι η έλλειψη επαρκούς δράσης από τη γαλλική κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την κλιματική αλλαγή συνιστά «*carence fautive*» (υπαίτια παράλειψη) που ενεργοποιεί την ευθύνη της. Με την αγωγή τους, ζήτησαν την αποκατάσταση, αφενός, της ηθικής τους βλάβης, ζητώντας καθεμιά το συμβολικό ποσό του ενός ευρώ, και, αφετέρου, της οικολογικής ζημίας που υπέστησαν, λόγω των παραλείψεων του γαλλικού κράτους να λάβει τα αναγκαία και κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Επιπλέον, ζήτησαν από το κράτος να διορθώσει αυτήν την αποτυχία λαμβάνοντας όλα τα απαραίτητα μέτρα για να διασφαλίσει ότι η παγκόσμια μέση θερμοκρασία δεν θα υπερβεί τους 1,5°C ή τουλάχιστον για να συμμορφωθεί με τους στόχους που θέτει η εθνική νομοθεσία σχετικά με τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και τους

³⁵⁷ VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium 79.

³⁵⁸ Βρετού, «Μία επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων 'κλιματικών προσφυγών'» (σημ 325) 42.

³⁵⁹ Tribunal Administratif de Paris, *Notre Affaire à Tous, Fondation pour la Nature et pour l'Homme, Greenpeace France and Oxfam France v France (Notre Affaire à tous et al. v. France)* N°1904967, 1904968, 1904972, 1904976/4-1, 3 February 2021.

στόχους ανανεώσιμης ενέργειας και ενεργειακής απόδοσης.

Με απόφαση της 3^{ης} Φεβρουαρίου 2021, το δικαστήριο αναγνώρισε ότι το Κράτος, στο βαθμό που δεν τήρησε τις δεσμεύσεις του στο πλαίσιο του πρώτου προϋπολογισμού άνθρακα, ήταν υπεύθυνο για μέρος της οικολογικής ζημίας που συνδέεται με τον άμεσο αντίκτυπο των υπερβολικών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου στην υπερθέρμανση του πλανήτη. Έκρινε, ωστόσο, ότι η αποκατάσταση της βλάβης αυτής επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση των οικείων μέτρων *in natura* και στην παρούσα περίπτωση δεν είναι δεκτική η μετατροπή της σε περιουσιακή ζημία, αφού, σύμφωνα με το γαλλικό αστικό κώδικα, για να επιδικασθεί χρηματική αποζημίωση από οικολογική βλάβη θα πρέπει να μην είναι δυνατή η *in natura* αποκατάσταση.

Για τη θεμελίωση της παράνομης παράλειψης το δικαστήριο έπρεπε πρώτα να θεμελιώσει την υποχρέωση του κράτους να λάβει μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, να θεμελιώσει δηλαδή την κλιματική του ευθύνη. Για να θεμελιώσει την εν λόγω ευθύνη ερμήνευσε συνδυαστικά τα Άρθρα 2 και 4 παράγραφοι 1 και 2 της Συμφωνίας των Παρισίων, την απόφαση 406/2009/EK της 23^{ης} Απριλίου 2009³⁶⁰, τη συνταγματική αρχή της πρόληψης που κατοχυρώνεται στη Χάρτα Περιβάλλοντος αλλά και τις κανονιστικές διατάξεις του ενεργειακού κώδικα και του κώδικα για το περιβάλλον, καταλήγοντας ότι υφίσταται υποχρέωση του κράτους να μειώσει τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου και να λάβει όλα τα μέτρα που είναι αναγκαία για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.

Περαιτέρω, το δικαστήριο έπρεπε να κρίνει αν υφίσταται βλάβη των εναγόντων και αιτιώδης συνάφεια μεταξύ των παραλείψεων του κράτους και της βλάβης τους. Αρχικά, κατέληξε ότι υφίσταται οικολογική βλάβη των εναγόντων, βάσει των περιβαλλοντικών μελετών που προσκομίστηκαν από αυτούς.³⁶¹ Η οικολογική αυτή βλάβη που αναγνώρισε το δικαστήριο δεν αποτελεί άμεση και προσωπική βλάβη φυσικών προσώπων σε ιδιωτικά έννομα αγαθά τους, αλλά καθαρή περιβαλλοντική ζημία ή καθαρή οικολογική βλάβη, δηλαδή βλάβη που υφίσταται το περιβάλλον *per*

---

³⁶⁰ Απόφαση για τις προσπάθειες των κρατών μελών να μειώσουν τις οικείες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, ώστε να τηρηθούν οι δεσμεύσεις της Κοινότητας για μείωση των εκπομπών αυτών μέχρι το 2020.

³⁶¹ Οι μελέτες αποδείκνυαν την άνοδο της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη, την αιτία της, δηλαδή την αύξηση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου, και τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.

se.³⁶² Για τη θεμελίωση της αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στην παράνομη κρατική παράλειψη και την οικολογική ζημία, το δικαστήριο αξιοποίησε την θεωρία της πρόσφορης αιτιότητας, βάσει της οποίας αιτιώδης συνάφεια υπάρχει, εφόσον η αιτία μπορεί να οδηγήσει στην επέλευση της ζημίας κατά τη λογική πορεία των πραγμάτων, τις συνήθεις περιστάσεις και τα διδάγματα της κοινής πείρας. Στηρίζοντας το συλλογισμό του στην εν λόγω θεωρία, αρχικά δέχθηκε ότι οι παραλείψεις του κράτους δεν αποτελούν τη μοναδική αιτία για την πρόκληση της οικολογικής ζημίας των εναγόντων ούτε αποκλείουν τη συνύπαρξη άλλων αιτιών που μπορούν να οδηγήσουν στο ίδιο αποτέλεσμα. Μάλιστα, η αποδοχή αυτής της αιτίας ως πρόσφορης να οδηγήσει στην επικαλούμενη ζημία των εναγόντων στηρίζεται και στην υποχρέωση του κράτους να αποτρέψει τα φαινόμενα της κλιματικής αλλαγής και να λάβει όλα τα προσήκοντα μέτρα προς την αντιμετώπισή τους. Εν όψει όμως των πολλαπλών αιτιών για την επέλευση της ζημίας και του γεγονότος ότι η ευθύνη του γαλλικού κράτους είναι μερική και διαφοροποιημένη, σε σχέση με την ευθύνη των λοιπών συμβαλλόμενων κρατών, το τελευταίο δεν έχει την υποχρέωση να αποκαταστήσει όλη τη ζημία αλλά μόνο μέρος αυτής.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο διέταξε το Δημόσιο να καταβάλλει σε κάθε έναν από τους ενάγοντες το ποσό του ενός ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική τους βλάβη και αποφάσισε να επεκτείνει τη διαδικασία για να διαμορφώσει σωστά την εντολή που θα έπρεπε να επιβληθεί στο κράτος προκειμένου να ανταποκριθεί στην υποχρέωσή του να λάβει μέτρα για τη μείωση των εκπομπών. Έτσι, στις 14 Οκτωβρίου 2021, το Δικαστήριο, αποδεχόμενο σειρά αιτήσεων ασφαλιστικών μέτρων, διέταξε το κράτος να λάβει άμεσες και συγκεκριμένες δράσεις και ειδικότερα να αποκαταστήσει τη ζημία με τη λήψη μέτρων που εναπόκεινται στην ουσιαστική, τεχνική κρίση και τη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης. Μάλιστα, προσδιόρισε ότι το ύψος της αποκατάστασης της ζημίας ανέρχεται μέχρι το μη αντισταθμισμένο ποσοστό των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου στο πλαίσιο του πρώτου προϋπολογισμού άνθρακα, και υπό την προϋπόθεση προσαρμογής σε σχέση με τα γνωστά επιστημονικά δεδομένα, που καθιστούν δυνατή τη διασφάλιση ενός μηχανισμού παρακολούθησης των εκπομπών.³⁶³ Αναγνωρίζοντας τη σωρευτική επίδραση της ζημίας που σχετίζεται με τη διατήρηση των αερίων του θερμοκηπίου στην

³⁶² Μπουκουβάλα, «Η ανάδειξη της κλιματικής δικαιοσύνης μέσω νομολογιακών παραδειγμάτων» (σημ 8) 35.

³⁶³ *Notre Affaire à Tous* (14 Οκτωβρίου 2021) παρ. 13.

ατμόσφαιρα και τις πιθανές ζημίες που θα προκληθούν, έκρινε ότι είναι απαραίτητο να διαταχθεί η λήψη των αναγκαίων μέτρων μέσα σε αρκετά σύντομο χρονικό διάστημα, ώστε να αποτραπεί η επιδείνωση αυτών των ζημιών, και αποφάνθηκε ότι αυτή η αποκατάσταση είναι εύλογο να τεθεί σε ισχύ το αργότερο μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 2022.

Συμπεράσματα

Η κλιματική αλλαγή αποτελεί ομολογουμένως μία από τις σοβαρότερες απειλές της εποχής μας. Κι ενώ οι δυσμενείς συνέπειές της κάνουν ήδη αισθητή την παρουσία τους, φαίνεται ότι τα κράτη δεν λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπισή της και μάλιστα για την αποτροπή της περαιτέρω επιδείνωσης της κατάστασης. Οι δεσμεύσεις τους για περιορισμό των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου δεν είναι αρκετές για τη σταθεροποίηση των συγκεντρώσεων των αερίων σε ασφαλή επίπεδα, δηλαδή αρκετά πιο κάτω από τους 2 βαθμούς Κελσίου, όπως ορίζεται από τα επιστημονικά δεδομένα.

Οι παγκόσμιες διαστάσεις του προβλήματος και ο χαρακτήρας του ως κοινής ανησυχίας για την ανθρωπότητα απαιτεί διεθνή συλλογική δράση. Έτσι, η πρώτη διεθνής προσπάθεια για συλλογική αντιμετώπιση του φαινομένου έγινε με την υιοθέτηση της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή (1992). Αυτή έθεσε τις βάσεις του διεθνούς πλαισίου για την κλιματική αλλαγή, το οποίο οικοδομείται στην αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών. Οι γενικές κατευθύνσεις της Σύμβασης εξειδικεύτηκαν με το Πρωτόκολλο του Κιότο το οποίο επέβαλε δεσμευτικούς ποσοτικούς στόχους μείωσης για τα ανεπτυγμένα μόνο κράτη. Η αυστηρότητα του Πρωτοκόλλου και η προσέγγιση «από πάνω προς τα κάτω» δεν αποδείχθηκαν ιδιαίτερα αγαπητά στα ανεπτυγμένα κράτη και τους μεγάλους ρυπαντές.

Ακολούθησε, έτσι, η υιοθέτηση της Συμφωνίας των Παρισίων (2015). Αν και σηματοδότησε τη μετάβαση στην «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγιση, διατήρησε και στοιχεία της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης, εισάγοντας έτσι μια υβριδική αρχιτεκτονική. Η Συμφωνία έθεσε το μακροπρόθεσμο στόχο μετριασμού: να συγκρατηθεί η αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη σε αρκετά λιγότερο από 2°C σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα και να συνεχιστούν οι προσπάθειες για να περιοριστεί η αύξηση της θερμοκρασίας σε 1,5 °C.

Το διεθνές αυτό κείμενο δημιουργεί μια παγκόσμια δέσμευση για συλλογικό περιορισμό της υπερθέρμανσης του πλανήτη εντός ενός καθορισμένου εύρους θερμοκρασίας. Παράλληλα, δίνει σαφές μήνυμα προς τα κράτη για τον ρυθμό και την

έκταση των αλλαγών που θα απαιτηθούν τις επόμενες δεκαετίες, καθώς και για την κατεύθυνση που θα πρέπει να λάβει η κλιματική πολιτική τους.

Ο κύριος μηχανισμός με τον οποίο η Συμφωνία προσδοκεί ότι θα μπορούσαν να υλοποιηθούν οι φιλοδοξίες της είναι οι εθνικά καθορισμένες συνεισφορές. Πρόκειται για μια εθελοντική ανάληψη υποχρέωσης, το περιεχόμενο της οποίας καθορίζεται αποκλειστικά από το εκάστοτε μέρος-κράτος. Μάλιστα, η σχετική υποχρέωση έγκειται στην υποβολή της συνεισφοράς και όχι στην υλοποίηση του κοινοποιούμενου στόχου μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου. Όσον αφορά δε την υποχρέωση για λήψη εγχώριων μέτρων μετριασμού, τα μέρη οφείλουν να ασκήσουν δέουσα επιμέλεια λαμβάνοντας μέτρα μετριασμού προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της συνεισφοράς, χωρίς αναγκαστικά να εγγυώνται την επίτευξη του αποτελέσματος. Με λίγα λόγια, η υλοποίηση του εθνικού στόχου μείωσης των εκπομπών και η εφαρμογή των εγχώριων μέτρων προς υλοποίηση της συνεισφοράς είναι υποχρέωση συμπεριφοράς.

Για την αποτελεσματικότητα της Συμφωνίας, κρίσιμη καθίσταται η συμμόρφωση των μερών προς τις υποχρεώσεις τους. Και αυτό εξασφαλίζεται μέσω ενός αποτελεσματικού μηχανισμού συμμόρφωσης, ο οποίος εν προκειμένω στηρίζεται σε πρότυπα ελέγχου, διαφάνειας και παρακολούθησης, χωρίς τη δυνατότητα επιβολής κυρώσεων. Υπό αυτή την έννοια, η αποτελεσματικότητα της Συμφωνίας παραμένει μετέωρη, αφού, κατ' αρχήν, η εφαρμογή της εξαρτάται από την καλή θέληση των συμβαλλόμενων κρατών.

Κι ενώ το νομικό πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή δεν στηρίζεται σε δεσμευτικούς στόχους μείωσης και αυστηρό μηχανισμό επιβολής, οι δυσμενείς συνέπειες της υπερθέρμανσης του πλανήτη αυξάνονται και εντείνονται. Η εικόνα που παρουσιάζει η 6^η Έκθεση Αξιολόγησης (AR6) της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή δεν είναι καλή. Η κλιματική αλλαγή, σε συνδυασμό με τα ακραία καιρικά φαινόμενα, που αυξάνονται σε συχνότητα και ένταση, έχουν σοβαρό αντίκτυπο στην ανθρώπινη ζωή, τις συνθήκες διαβίωσης, και κατ' επέκταση στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ την ίδια στιγμή ωθούν τις ανθρώπινες κοινωνίες και τα οικοσυστήματα πέρα από τα όρια προσαρμογής τους. Τα δικαιώματα στη ζωή, στην υγεία, στο καθαρό νερό, στην τροφή, στην επαρκή στέγαση και σε ένα επαρκές βιοτικό επίπεδο πλήττονται ιδιαίτερα. Η ανάγκη να ληφθούν μέτρα αφενός για την

μείωση των εκπομπών, αφετέρου για τον περιορισμό της ευπάθειας και την ενίσχυση της ανθεκτικότητας ενώπιον των κλιματικών επιπτώσεων, είναι προφανής. Από την άλλη όμως, και η ίδια η αντίδραση στην κλιματική αλλαγή, τόσο με μέτρα μετριασμού όσο και προσαρμογής, μπορούν να αποτελέσουν ανεπιθύμητη παρέμβαση στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Υπό αυτές τις συνθήκες, η διεθνής κοινότητα έχει αναγνωρίσει, σταδιακά, τη σύνδεση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κλιματικής αλλαγής. Αυτό αποτέλεσε και το πρώτο βήμα προκειμένου να δρομολογηθούν και διαδικασίες με στόχο να αναγνωριστεί η υποχρέωση μετριασμού των εκπομπών ως υποχρέωση απορρέουσα από το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αν και οι διεθνείς συνθήκες για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν αντιμετωπίζουν ρητά τις περιβαλλοντικές βλάβες, πόσο μάλλον την κλιματική αλλαγή, τα κείμενα ήπιου δικαίου που δημοσιεύουν όργανα των Ηνωμένων Εθνών, παρέχουν σημαντική καθοδήγηση. Αναγνωρίζεται, ιδίως στο πλαίσιο των εκθέσεων του Ειδικού Εισηγητή (Special Rapporteur), ότι τα κράτη οφείλουν βάσει του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να περιορίσουν τις εκπομπές τους, παρ' όλο που οι περισσότερες χώρες δεν εκπέμπουν αέρια του θερμοκηπίου σε ποσότητες ικανές να προκαλέσουν από μόνες τους επιπτώσεις στους πολίτες. Στην έκθεση του 2019, ο Ειδικός Εισηγητής δηλώνει καθαρά ότι *«η μη τήρηση των διεθνών δεσμεύσεων για την κλιματική αλλαγή αποτελεί prima facie παραβίαση των υποχρεώσεων του κράτους να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα των πολιτών του (...) Για να συμμορφωθούν με τις υποχρεώσεις τους για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα ανεπτυγμένα κράτη και άλλοι μεγάλοι φορείς εκπομπής ρύπων πρέπει να μειώσουν τις εκπομπές τους με ρυθμό σύμφωνο με τις διεθνείς δεσμεύσεις τους.»*

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα όσα εκτέθηκαν και ιδίως την ελλιπή δράση των κρατών για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, οι δικαστικές αίθουσες έχουν γίνει βασικό πεδίο μάχης στη δημόσια συζήτηση για την κλιματική αλλαγή σε όλο τον κόσμο. Η αποτυχία των κρατών να λάβουν επαρκή μέτρα για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής θέτει ενώπιον των δικαστηρίων δύσκολα και σύνθετα ζητήματα. Αναδεικνύεται, έτσι, ένας νέος τύπος δίκης, η «κλιματική δίκη», η οποία παρουσιάζει μεγάλη ποικιλομορφία και ανομοιογένεια, αντίστοιχη της πολυπλοκότητας του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής και του διάχυτου χαρακτήρα της.

Η απόφαση *Urgenda* αποτελεί ορόσημο για τις κλιματικές δίκες ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων στον ευρωπαϊκό χώρο. Μεταξύ άλλων τα ολλανδικά δικαστήρια, έκριναν ότι η υποχρέωση του ολλανδικού κράτους να λαμβάνει όλα τα αναγκαία και κατάλληλα μέτρα για να αποτραπεί επικείμενος κίνδυνος της ζωής ή της υγείας, βάσει των άρθρων 2 και 8 της ΕΣΔΑ, ισχύει και στην περίπτωση των κλιματικών βλαβών που μπορούν να εμφανιστούν μακροπρόθεσμα. Οφείλει, μάλιστα, το κράτος να μειώσει τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου κατά τον λόγο της ευθύνης του. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η βελγική απόφαση *Klimaatzaak*, με την οποία το δικαστήριο αναγνώρισε ότι σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα της επιστήμης για το κλίμα, «δεν υπάρχει πλέον καμία αμφιβολία ότι υπάρχει πραγματική απειλή επικίνδυνης κλιματικής αλλαγής με άμεσες αρνητικές επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των σημερινών και των μελλοντικών γενεών των κατοίκων του Βελγίου». Επεσήμανε δε, ότι ο παγκόσμιος χαρακτήρας του ζητήματος δεν απαλλάσσει τις βελγικές αρχές από την εκπλήρωση των προβλεπόμενων στα Άρθρα 2 και 8 ΕΣΔΑ υποχρεώσεών τους. Τέλος, στη γαλλική απόφαση *Notre Affaire à tous* το δικαστήριο αναγνώρισε ότι η σύρευση των αερίων του θερμοκηπίου και ο μακρός κύκλος ζωής και διατήρησής τους στην ατμόσφαιρα δημιουργεί έναν άμεσο και συνεχή κίνδυνο για το περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό, τα μέτρα αντιστάθμισης είναι δυνατόν να αποτρέψουν την περαιτέρω επιδείνωση ή να οδηγήσουν σε μελλοντική αποκατάσταση της οικολογικής βλάβης, δεν δύνανται όμως να επιφέρουν την πλήρη αποκατάσταση της υπάρχουσας περιβαλλοντικής ζημίας, για την οποία – κατά το Δικαστήριο – απαιτείται η άμεση εφαρμογή πολιτικών μείωσης των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία

Δούση Ε, *Κλιματική Αλλαγή* (Εκδόσεις Παπαδόπουλος 2017)

Συμβολές σε συλλογικά έργα και άρθρα

Βρετού Β, 'Μία επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων «κλιματικών προσφυγών» και «κλιματικών δικαστικών αποφάσεων»' ΤΝΠ QUALEX, ΠερΔικ, 1/2022, σελ. 37 - 45

Γαβουνέλη Μ, «Κλιματική Αλλαγή και Ανθρώπινα Δικαιώματα» σε Ευαγγελία Μπάλτα και Φερενίκη Παναγοπούλου-Κούτνατζη (επιμ), *Κλιματική Κρίση και Δίκαιο* (Εκδόσεις Σάκκουλα 2022)

Ηλιάδου Α, «Κλιματική Αλλαγή και Δίκαιο. Ζητήματα Δημοσίου Δικαίου» σε Ευαγγελία Μπάλτα και Φερενίκη Παναγοπούλου-Κούτνατζη (επιμ), *Κλιματική Κρίση και Δίκαιο* (Εκδόσεις Σάκκουλα 2022)

Λούβη Κ.-Μ., Η Συμφωνία των Παρισίων για το Κλίμα, Διδικ, 3/2019, σ. 406-414

Μπουκουβάλα Β, 'Η ανάδειξη της κλιματικής δικαιοσύνης μέσω νομολογιακών παραδειγμάτων: Από την κλιματική ευθύνη του κράτους στη θεμελίωση αξιώσεων' ΤΝΠ QUALEX, ΠερΔικ, 1/2022, σελ. 23 - 36

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Birnie P, Boyle A and Redgwell C, *International Law and The Environment* (3η, Oxford University Press 2009)

de Vilchez Moragues P, *Climate in Court: Defining State Obligations on Global Warming Through Domestic Climate Litigation* (Edward Elgar 2022)

Dupuy P-M και Vinuales J E, *International Environmental Law* (2^η, Cambridge University Press 2018).

OHCHR, *The United Nations Human Rights Treaty System* (United Nations New York and Geneva 2012) Fact Sheet No. 30/Rev.1

Peel J και Osofsky H M, *Climate Change Litigation: Regulatory Pathways to Cleaner Energy* (Cambridge University Press 2015)

Sands P και άλλοι, *Principles of International Environmental Law* (Cambridge

University Press 2018).

Wewerinke-Singh M, *State Responsibility, Climate Change and Human Rights under International Law* (Oxford: Hart Publishing 2018)

Συμβολές σε συλλογικά έργα και άρθρα

Barnett J, 'Human Rights and Vulnerability to Climate Change' σε Stephen Humphreys (επιμ), *Human Rights and Climate Change* (Cambridge University Press 2010)

Bodansky D, Brunnée J και Rajamani L, 'Introduction' σε Bodansky D, Brunnée J και Rajamani L, *International Climate Change Law* (Oxford University Press 2017)

Bowling C, Pierson E and Ratté S, 'The Common Concern of Humankind: A Potential Framework for a New International Legally Binding Instrument on the Conservation and Sustainable Use of Marine Biological Diversity in the High Seas' <https://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/BowlingPiersonandRatte_Common_Concern.pdf>

Boyd D R, 'Statement on the Human Rights Obligations Related to Climate Change, with a Particular Focus on the Right to Life' (2018)

Boyle A, 'Human Rights and the Environment: A Reassessment' (A.E.Boyle 2010)

Brunnée J, 'Harm Prevention' σε Lavanya Ramajani and Jacqueline Peel (επιμ), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (2η, Oxford University Press 2021)

Clarke M και Hussain T, 'Climate Change Litigation: A New Class of Action' (13 November 2018) <<https://www.whitecase.com/sites/default/files/2019-11/thought-leadership-climate-change-litigation-new-class.pdf>> 19/12/2022

Cullet P, 'Differentiation' σε Lavanya Rajamani και Jacqueline Peel (επιμ), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (Oxford University Press, 2021).

Duyck S, 'The Paris Climate Agreement and the Protection of Human Rights in a Changing Climate' (2015) 26 Yearbook of international Environmental Law 3-45

Duyck S, Lennon E, Obergassel W και Savaresi A, 'Human Rights and the Paris Agreement's Implementation Guidelines: Opportunities to Develop a Rights-based Approach' (2018) 12 Carbon & Climate Law Review 191-202

Falkner R, 'The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics', (2016) 92 International Affairs 1107.

Galizzi P, 'Air, Atmosphere and Climate Change' σε Shawkat Alam καιάλλοι (επιμ), *Routledge Handbook of International Environmental Law* (2013)

Ghaleigh N S and Verkuijl C, 'Article 3: Aims, Objectives and Principles' σε Geert Van Calster και Leonie Reins (επιμ), *The Paris Agreement on Climate Change: A Commentary* (Edward Elgar 2021)

Ghaleigh N S, 'Article 2: Aims, Objectives and Principles' σε Geert Van Calster και Leonie Reins (επιμ), *The Paris Agreement on Climate Change: A Commentary* (Edward Elgar 2021)

Ibrahim I A, Maljean-Dubois S, Owley J, 'The Paris Agreement Compliance Mechanism: Beyond COP 26'(2021) 11 Wake Forest Law Review Online 147-160

Jacometti V, «Climate Change Litigation: Global Trends and Critical Issues in the Light of the Urgenda 2018 Decision and the IPCC Special Report “global Warming of 1.5 °C”» (2020) 20(1) Global Jurist 20190005

Jacqueline Peel και Hari M Osofsky, 'Climate Change Litigation' (2020) 16 Annual Review of Law and Social Science 21-38

John H Knox, 'Human Rights Principles and Climate Change' (July 9, 2014) Wake Forest Univ. Legal Studies Paper No. 2523599 <<https://ssrn.com/abstract=2523599>> Kreienkamp J, 'The Long Road to Paris: The History of the Global Climate Change Regime' [2019] Global Governance Institute Policy Brief Series

Maljean-Dubois S, 'The No-Harm Principle as the Foundation of International Climate Law' σε Benoît Mayer and Alexander Zahar (επιμ), *Debating Climate Law* (Cambridge University Press 2021)

Mayer B, 'Article 4: Mitigation' σε Geert Van Calster και Leonie Reins (επιμ), *The Paris Agreement on Climate Change: A Commentary* (Edward Elgar 2021)

Mayer B, 'Human Rights in the Paris Agreement' (2016) 6 Climate Law 109

Plakocefalos I, 'Prevention Obligations in International Environmental Law', (2012) 23 Yearbook of International Environmental Law 3

Pouikli, K, 'Editorial: a short history of the climate change litigation boom across Europe' (2021) 22 ERA Forum 569–586

Rajamani L και Werksman J D, 'Climate Change' σε Lavanya Rajamani και

Jacqueline Peel, *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (Oxford University Press 2021)

Rajamani L, 'Elaborating The Paris Agreement: Implementation and Compliance' (November 2017) C2ES-Center for Climate and Energy Solutions, <<https://www.c2es.org/wp-content/uploads/2017/11/elaborating-the-paris-agreement-implementation-and-compliance-11-17.pdf>> τελευταία πρόσβαση 5 Δεκεμβρίου 2022

Savaresi A και Auz J, 'Climate Change Litigation and Human Rights: Pushing the Boundaries' (2019) 9 *Climate Law* 244-262

Savaresi A και Setzer J, 'Rights-based litigation in the climate emergency: mapping the landscape and new knowledge frontiers' (2021) 13(1) *Journal of Human Rights and the Environment*

Savaresi A, 'Human Rights and Climate Change' (February 1, 2019). Forthcoming in Tuula Honkonen and Seita Romppanen (επιμ), *International Environmental Law-making and Diplomacy Review 2018 - Human Rights and the Environment* (University of Eastern Finland and UNEP 2019) , Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3327981>

Schwarte C, "'No-Harm Rule" and Climate Change'

Setzer J και Higham K, 'Global Trends in Climate Change Litigation: 2022 Snapshot' (2022) London: Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science

Setzer J και Vanhala L C 'Climate change litigation: A review of research on courts and litigants in climate governance' (2019) 10 *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* e580

Shelton D, 'Common Concern of Humanity' (2009) 39 *Environmental Law and Policy*

Sindico F, 'The UNFCCC: Legal Scholarship in Four Key Areas' σε D. Farber και M. Peeters (επιμ), *Climate Change Law, Elgar Encyclopedia of Environmental Law* (Edward Elgar 2016)

Smita Narula, 'Human rights and climate change' σε Karl S. Coplan, Shelby D. Green, Katrina Fischer Kuh, Smita Narula, Karl R. Rábago και Radina Valova (επιμ), *Climate Change Law: An Introduction* (Edward Elgar 2021).

Sutton I, 'Activists take fight against climate change from streets into courts' 10 Νοεμβρίου 2021 <<https://www.cleanenergywire.org/news/activists-take->

fight-against-climate-change-streets-courts>

Voigt C, ‘The Paris Agreement: What Is the Standard of Conduct for Parties?’ (2016) 26 Questions of International Law 17-28

Wewerinke-Singh M, ‘State Responsibility for Human Rights Violations Associated with Climate Change’ σε Sebastien Duyck, Sebastien Jodoin and Alyssa Johl (επιμ), *Routledge Handbook of Human Rights and Climate Governance* (Routledge 2018)

Winter K, ‘The Paris Agreement: New Legal Avenues to Support a Transboundary Harm Claim on the Basis of Climate Change’ σε Christina Voigt (επιμ), *International Judicial Practice on the Environment: Questions of Legitimacy* (Cambridge University Press 2019)

——, ‘Climate Change Mitigation as an Obligation under Human Rights Treaties?’ (2021) 115 The American Journal of International Law 409-451

——, ‘Construing International Climate Change Law As a Compliance Regime’ (2018) 7 Transnational Environmental Law <<http://benoitmayer.com/wp-content/uploads/2018/07/Construing-International-Climate-Change-Law-as-a-Compliance-Regime.pdf>>

——, ‘The Relevance of the No-Harm Principle to Climate Change Law and Politics’ (2016) 19 Asia Pacific Journal of Environmental Law 79

<<http://legalresponseinitiative.org/wp-content/uploads/2013/07/BP42E-Briefing-Paper-No-Harm-Rule-and-Climate-Change-24-July-2012.pdf>>

<https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3928385>

Επίσημα κείμενα και εκθέσεις

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (European Convention on Human Rights, as amended) (ECHR)

Council of Europe (CoE), ‘Factsheet: Environment and the European Convention on Human Rights’ (2018)

Decision 18/ CMA.1, ‘Modalities, procedures and guidelines for the transparency framework for action and support referred to in Article 13 of the Paris Agreement’ (19 March 2019) UN Doc FCCC/ PA/ CMA/ 2018/ 3/ Add.2

Decision 19/CMA.1, ‘Matters relating to Article 14 of the Paris Agreement and paragraphs 99–101 of decision 1/CP.21’ (19 March 2019) UN Doc

FCCC/PA/CMA/2018/3/ Add.2

Decision 20/ CMA.1, ‘Modalities and procedures for the effective operation of the committee to facilitate implementation and promote compliance referred to in Article 15, paragraph 2, of the Paris Agreement’ (19 March 2019) UN Doc FCCC/PA/ CMA/ 2018/ 3/ Add.2

General Comment No. 15: *The right to water (Arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, 20 January 2003, U.N. Doc. E/C.12/2002/11

HRC, ‘Report of the Independent Expert on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment’ (2012) UN Doc A/HRC/22/43

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), ‘Summary for Policymakers’ σε H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (επιμ), *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. (Cambridge University Press 2022) <<https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/>>

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR)

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976) 993 UNTS 3 (ICESCR)

International Law Commission (ILC), ‘First report on the protection of the atmosphere, by Mr. Shinya Murase, Special Rapporteur’ (14 Φεβρουαρίου 2014) UN Doc A/CN.4/667

Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change (υιοθετήθηκε 11 Δεκεμβρίου 1997, τέθηκεσεισχύ 16 Φεβρουαρίου 2005), 2303 UNTS 148 (1997) (‘Kyoto Protocol’)

Malé Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change (14 November 2007)

OHCHR, ‘Mapping Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment: Individual Report on the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ (December 2013) <<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/mapping-report>>

OHCHR, ‘Mapping Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment: Focus report on human rights and climate change’ (June 2014) <<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/mapping-report>>

OHCHR, ‘Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, John H. Knox: Mapping report’ (30 December 2013) A/HRC/25/53 <<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/mapping-report>>

OHCHR, ‘Report of the OHCHR on Relationship between Climate Change and Human Rights’ (2009) A/HRC/10/61

OHCHR, ‘Understanding Human Rights and Climate Change’ (2015)

OHCHR, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, (2019) A/ HRC/74/161

OHCHR, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, (2016) A/HRC/31/52

Paris Agreement (Συμφωνία των Παρισίων) (υιοθετήθηκε 12 Δεκεμβρίου 2015, τέθηκε σε ισχύ 4 Νοεμβρίου 2016)

UNEP, ‘Climate Change and Human Rights’ (December 2015)

UNEP, *Global Climate Change Litigation Report: 2020 Status Review* (2020 Nairobi)

UNEP, *The Status of Climate Change Litigation – A Global Review* (2017)

UNFCCC, COP 21, ‘Adoption of the Paris Agreement’ Decision 1/CP.21 (29 January 2016) FCCC/CP/2015/10/Add.1.

UNHRC Resolution 10/4 ‘Human Rights and Climate Change’ (25 March 2009) A/HRC/RES/10/4

UNHRC Resolution 18/22 ‘Human Rights and Climate Change’ (17 October 2011) A/HRC/RES/18/22

UNHRC Resolution 47/24 ‘Human Rights and Climate Change’ (14 July 2021) A/HRC/RES/47/24

UNHRC Resolution 50/9 ‘Human Rights and Climate Change’ (7 July 2022) A/HRC/RES/50/9

UNHRC Resolution 7/23 ‘Human Rights and Climate Change’ (28 March

2008) A/HRC/RES/7/23

United Nations Environment Programme (UNEP), 'The Status of Climate Change Litigation: a Global Review' (UNEP, 2017)

United Nations Environment Programme, *Emissions Gap Report 2022: The Closing Window — Climate crisis calls for rapid transformation of societies* (2022 Nairobi) <https://www.unep.org/emissions-gap-report-2022>

United Nations Environmental Programme (UNEP), *Emissions Gap Report 2021: The Heat Is On - A World of Climate Promises Not Yet Delivered* (2021) <<https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2021>>

United Nations Framework Convention on Climate Change (Σύμβαση Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή) (υιοθετήθηκε 9 Μαΐου 1992, τέθηκε σε ισχύ 21 Μαρτίου 1994) 1771 UNTS 107 (UNFCCC).

United Nations General Assembly (UNGA), Res 43/53 (6 December 1988) UN Doc A/RES/43/53 <<https://digitallibrary.un.org/record/54234>> τελευταία πρόσβαση 17 Νοεμβρίου 2022

Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December) 1948 UNGA Res 217 A(III) (UDHR) –Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου —, 'Summary for Policymakers' σε *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change*. (2022) <<https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/>>

Νομολογία

Εθνικές αποφάσεις

Ολλανδία

District Court of The Hague, *Urgenda Foundation v The State of the Netherlands*, 24 June 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7196, C/09/456689/HA ZA 13-1396 (English translation)

Supreme Court of the Netherlands, *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, 20 December 2019, ECLI:NL:HR:2019:2007 (English translation)

<<http://climatecasechart.com/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/>>

9 October 2018, The Hague Court of Appeal, *The State of the Netherlands v Urgenda Foundation*, ECLI:NL:GHDHA:2018:2610, 200 178 245/01 (English

translation)

Βέλγιο

Brussels Court of First Instance, *VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium*
<http://climatecasechart.com/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210617_2660_judgment-1.pdf>

Γαλλία

Tribunal Administratif de Paris, *Notre Affaire à Tous, Fondation pour la Nature et pour l'Homme, Greenpeace France and Oxfam France v France (Notre Affaire à tous et al. v. France)* N°1904967, 1904968, 1904972, 1904976/4-1, 3 February 2021
<<http://climatecasechart.com/non-us-case/notre-affaire-a-tous-and-others-v-france/>>

ΕΛΛΑ

Brincat and others v Malta App nos 60908/11 and 4 others (ECtHR, 24 July 2014)
Budayeva and others v Russia (extracts) ECHR 2008-II 267
Fadeyeva v Russia ECHR 2005-IV 255
Kyrtatos v Greece (extracts) ECHR 2003-VI 257
Lopez Ostra v Spain (1994) Series A no 303-C
Öneryıldız v Turkey [GC] ECHR 2004-XII 79
Osman v UK ECHR 1998-VIII 3124
Tătar v Romania App no 67021/01 (ECtHR, 27 January 2009)

Διεθνείς αποφάσεις

Trail Smelter Case (US v Canada) UN Reports of International Arbitral Awards (UNRIAA), 16 April 1938 and 11 March 1941, Vol. III, pp. 1905-1982
<https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf> τελευταία πρόσβαση 5 Νοεμβρίου 2022

Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion) [1996] I.C.J. Reports 1996

Ιστοσελίδες

<<https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law>>

«IPCC Report: “Code Red” for Human Driven Global Heating, Warns UN Chief» <<https://news.un.org/en/story/2021/08/1097362>>τελευταία πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2022

«The European Parliament Declares Climate Emergency» <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/priorities/climate-change/20191121IPR67110/the-european-parliament-declares-climate-emergency>>τελευταία πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2022

<http://climatecasechart.com/>

<https://climate-laws.org/>

<https://www.radiofrance.fr/dossiers/colere-jaune>

OHCHR, ‘International Human Rights Law’